

COVID-19 SALGINININ TURİZM İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİ: BİST' TE BİR ARAŞTIRMA

ATİKE YILMAZ

DOÇ.DR. ÖZLEM NİLÜFER KARATAŞ ARACI

EĞİTİM
yayınevi

**COVID-19 SALGINININ TURİZM İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARINA
ETKİSİ: BİST' TE BİR ARAŞTIRMA**

Atike YILMAZ • Doç.Dr. Özlem Nilüfer KARATAŞ ARACI

Genel Yayın Yönetmeni: Yusuf Ziya Aydoğan (yza@egitimyayinevi.com)

Genel Yayın Koordinatörü: Yusuf Yavuz (yusufyavuz@egitimyayinevi.com)

Sayfa Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

Kapak Tasarımı: Eğitim Yayınevi Grafik Birimi

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı

Yayıncı Sertifika No: 76780

E-ISBN: 978-625-5971-33-3

1. Baskı, Aralık 2024

Kütüphane Kimlik Kartı

**COVID-19 SALGINININ TURİZM İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARINA
ETKİSİ: BİST' TE BİR ARAŞTIRMA**

Atike YILMAZ • Doç.Dr. Özlem Nilüfer KARATAŞ ARACI

XIV+98 s., 165x240 mm

Kaynakça var, dizin yok.

E-ISBN: 978-625-5971-33-3

Copyright © Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Eğitim Yayınevi'ne aittir. Bütün hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre kitabı yayımlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik/mekanik yolla, fotokopi yoluyla ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EĞİTİM

YAYINEVİ

Yayınevi Türkiye Ofis: İstanbul: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Atakent mah. Yasemen sok. No: 4/B, Ümraniye, İstanbul, Türkiye

Konya: Eğitim Yayınevi Tic. Ltd. Şti., Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
+90 332 351 92 85, +90 533 151 50 42, 0 332 502 50 42
bilgi@egitimyayinevi.com

Yayınevi Amerika Ofis: New York: Eğitim Publishing Group, Inc.
P.O. Box 768/Armonk, New York, 10504-0768, United States of America
americaoffice@egitimyayinevi.com

Lojistik ve Sevkiyat Merkezi: Kitapmatik Lojistik ve Sevkiyat Merkezi, Fevzi Çakmak Mah. 10721 Sok. B Blok, No: 16/B, Safakent, Karatay, Konya, Türkiye
sevkiyat@egitimyayinevi.com

Kitabevi Şubesi: Eğitim Kitabevi, Şükran mah. Rampalı 121, Meram, Konya, Türkiye
+90 332 499 90 00
bilgi@egitimkitabevi.com

İnternet Satış: www.kitapmatik.com.tr
+90 537 512 43 00
bilgi@kitapmatik.com.tr

 kitapmatik
İnternetteki kitapçınız

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Covid-19 salgınının BİST turizm endeksinde yer alan işletmelerin finansal performansları üzerindeki etkisini araştırmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda BİST turizm endeksinde işlem gören işletmelerin KAP' ta açıklanan yıllık verilerinden yararlanılmıştır. Covid-19'un finansal performansa etkisini daha net açıklayabilmek için 2019, 2020 ve 2021 yılları analiz kapsamına dahil edilmiştir. Çalışma kapsamında finansal performans göstergeleri finansal oranlar kullanılarak belirlenmiştir. Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden (ÇKVV) TOSPIS ve VIKOR yöntemleri ile şirketlerin finansal performansları sıralandırılmıştır. Çalışma sonucunda; her iki yöntemde de benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Her iki yöntemde de performans sıralaması en yüksek şirketler ve en düşük açısından şirketler benzer sonuçlar elde edilmiştir. Öte yandan yapılan analiz sonucunda her iki yöntemde de Covid-19'dan hemen önce en iyi sıralamada çıkan şirket Covid-19 ve sonrasında düşük performans sıralamasına sahip olmuştur. Bu da Covid-19'un turizm şirketleri finansal performanslarını olumsuz yönde etkilediğini kanıtlar nitelikte ortaya çıkmıştır.

Burada önemle vurgulanması gereken nokta; ÇKKV yöntemlerinin çok çeşitli olduğu ve kullanılan her bir yönteme göre farklı sonuçlar elde edilebileceğidir. Bu bağlamda şirketlerin performansları noktasında farklı yöntemler kullanıldığında farklı sonuçlar elde edilebilecektir. Araştırmada yapılan tüm yorumlar, tartışmalar ve öneriler bu yöntemler kısıtında ve doğrultusunda yapılmıştır. Araştırmada yer alan hiçbir yorum yatırım tavsiyesi veya kesin yargı içermemektedir. Burada amaç; yapılan araştırma çerçevesinde hem konu hakkında daha detaylı çalışma yapmak isteyen teorisyen ve uygulayıcılara hem de COVID 19 gibi salgın durumlarında işletmelerin yapması gereken analizler ve bunun sonucunda alması gereken önlemler noktasında yol göstermektir.

Bu çalışma Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız "**COVID-19 Salgınının Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarına Etkisi: BİST' Te Bir Uygulama**" adlı çalışmadan geliştirilerek hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xi
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xiii
GİRİŞ.....	1
1. SALGIN HASTALIK KAVRAMI VE COVID-19.....	3
1.1. Salgın Hastalık Kavramı.....	3
1.2. Genel Olarak Dünyada Salgın Hastalık Türleri.....	4
1.3. Türk Tarihinde Salgın Hastalıklar.....	7
1.3.1. Selçuklu Dönemi Salgın Hastalıkları.....	7
1.3.2. Osmanlı Dönemi Salgın Hastalıklar.....	9
1.3.3. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Salgın Hastalıklar.....	10
1.4. Dünyayı Etkisi Altına Alan Son Salgın Hastalık: Covid-19.....	11
1.4.1. Ortaya Çıkışı ve Gelişimi.....	12
1.4.1.1. Dünya’da Covid-19.....	14
1.4.1.2. Türkiye’de Covid-19.....	15
1.4.2. Covid-19’un Çeşitli Boyutlarıyla Değerlendirilmesi ve Mücadele Yöntemleri.....	17
1.4.2.1. Dünya Genelinde Etkileri.....	18
1.4.2.1.1. Sosyal Etkileri.....	18
1.4.2.1.2. Sağlık Sistemlerine Etkileri.....	20
1.4.2.1.3. Ekonomik Etkileri.....	22
1.4.3. Covid-19’un Sektörlere Etkileri.....	23
1.4.3.1. İmalat Sektörüne Etkileri.....	24
1.4.3.2. Perakende Sektörüne Etkileri.....	25
1.4.3.3. Turizm Sektörüne Etkileri.....	26

2. TURİZM İŞLETMELERİNE GENEL BİR BAKIŞ VE FİNANSAL PERFORMANS KAVRAMI	35
2.1. Turizm İşletmelerine Genel Bir Bakış.....	35
2.1.1. Konaklama İşletmeleri.....	35
2.1.1.1. Konaklama İşletmelerinin Sınıflandırılması.....	36
2.1.2. Yiyecek İçecek İşletmeleri	36
2.1.2.1. Yiyecek İçecek İşletmelerinin Sınıflandırılması	38
2.2. Turizm İşletmelerinin Finansal Özellikleri.....	40
2.2.1. Satışların Sezonluk Yoğunlaşması.....	40
2.2.2. Kısa Faaliyet Döngüsü	40
2.2.3. Emek Yoğunluğu	40
2.2.4. Sermaye Yoğunluğu	40
2.2.5. Duran Varlık Yoğunluğu	41
2.2.6. İsteğe Bağlı Harcanabilir Gelirlere Dayanma	41
2.3. Finansal Performans Kavramına Genel Bir Bakış	41
2.4. Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri.....	42
2.4.1. Oran Analizi	43
2.4.2. Parametrik Yöntemler.....	43
2.4.3. Parametrik Olmayan Yöntemler	44
2.5. Finansal Performansın Değerlendirilmesinde Kullanılan Oranlar	44
2.5.1. Likidite Oranları.....	45
2.5.2. Finansal Yapı Oranları.....	46
2.5.3. Faaliyet Oranları.....	47
2.5.4. Karlılık Oranları	48
2.5.5. Piyasa Oranları.....	49
2.6. Covid-19'un Turizm İşletmeleri Finansal Performansına Etkileri.....	50

COVID 19 SALGINININ TURİZM İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİ: BİST' TE BİR ARAŞTIRMA	53
3.1. Literatür Taraması.....	53
3.2. Araştırmanın Amacı	55
3.3. Araştırmanın Veri Seti ve Kriterler	56
3.4. Araştırmanın Yöntemi	57

3.4.1. TOPSIS Yöntemi.....	57
3.4.2. VIKOR Yöntemi.....	60
3.5. Araştırmanın Kısıtlılıkları	62
3.6. Araştırmanın Bulguları.....	62
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	83
KAYNAKÇA	89

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIDS	: İmmün Yetmezlik Sendromu
Akt.	: Aktaran
BİST	: Borsa İstanbul
CDC	: Centers for Disease Control and Prevention (Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri)
CoV	: Coronavirüs (Koronavirüs)
Covid-19	: Corona Virüs Disease 19
ÇKKV	: Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
ILO	: International Labour Organization
KAP	: Kamuyu Aydınlatma Platformu
KPMG	: Klynveld Peat Marwick Goerdeler
M.Ö.	: Milattan Önce
MERS	: Middle East Respiratory Syndrome Coronavirus (Ortadoğu Solunum Sendromu Koronavirüs)
RNA	: Ribonükleik asid
SARS	: Severe Acute Respiratory Syndrome (Ağır Akut Solunum Sendromu)
SPA	: Selus Per Aqua
SSYB	: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEK	: Türkiye Ekonomi Kurumu
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası

TÜRSAB : Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
TÜSİAD : Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UNWTO : United Nations World Tourism Organisation (Birleşmiş
Milletler Dünya Turizm Örgütü)
vd. : ve diğerleri
WHO : World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: Likidite Oranları.....	45
Tablo 2: Finansal Yapı Oranları	46
Tablo 3: Faaliyet Oranları	47
Tablo 4: Karlılık Oranları.....	48
Tablo 5: Piyasa Oranları.....	49
Tablo 6: Literatür Tablosu	53
Tablo 7. Çalışmaya Dahil Edilen İşletmeler ve Endeks Kodları.....	56
Tablo 8. Araştırma Kapsamında Kullanılan Finansal Performans Göstergeleri (Kriterler)	57
Tablo 9. TOPSIS Yöntemi Karar Matrisi	63
Tablo 10. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2019 Yılı).....	64
Tablo 11. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2019 Yılı).....	66
Tablo 12. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2019 Yılı)	67
Tablo 13. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2019 Yılı)	67
Tablo 14. Sıralama (2019 Yılı).....	67
Tablo 15. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2020 Yılı).....	69
Tablo 16. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2020 Yılı).....	70
Tablo 17. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2020 Yılı)	71
Tablo 18. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2020 Yılı)	71
Tablo 19. Sıralama (2020 Yılı).....	71
Tablo 20. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2021 Yılı).....	72
Tablo 21. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2021 Yılı).....	73
Tablo 22. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2021 Yılı)	74
Tablo 23. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2021 Yılı)	74
Tablo 24: Sıralama (2021 Yılı).....	74
Tablo 25. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2019 Yılı)	74
Tablo 26. VİKOR Yöntemi Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2019 Yılı)	75
Tablo 27. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması	76

Tablo 28. Qi Değerinin Hesaplanması (2019 Yılı).....	76
Tablo 29. Sıralama (2019 Yılı).....	76
Tablo 30. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2020 Yılı).....	77
Tablo 32. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması (2020 yılı)	79
Tablo 33. Qi Değerinin Hesaplanması (2020 Yılı).....	79
Tablo 34. Sıralama (2020 Yılı).....	79
Tablo 35. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2021 Yılı).....	80
Tablo 36. VİKOR Yöntemi Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2021 Yılı)	81
Tablo 37. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması (2021 yılı)	82
Tablo 38. Qi Değerinin Hesaplanması (2021 Yılı).....	82
Tablo 39. Sıralama (2021 Yılı).....	82
Tablo 40. TOPSIS Yöntemi Sıralama Sonuçları	85
Tablo 41. VİKOR Yöntemi Sıralama Sonuçları	86

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1: Küresel ve Sektörel Büyüme Değerleri.....	28
Şekil 2: Covid-19 Pandemisinin Turizm Sektörüne Etkisi.....	28
Şekil 3: Dünya Geneli Turist Sayısında Yaşanan Değişim (%).....	29
Şekil 4: Uluslararası Turist Gelişleri ve Turizm Gelirleri	30
Şekil 5: Türkiye Turizm Sektörünün Dünyada ve Türkiye'deki Konumu	31
Şekil 6: Türkiye Turizm Geliri- Ziyaretçi (Turist) Sayısı.....	31
Şekil 7: Turizm Geliri Verileri.....	32
Şekil 8: Türkiye Konaklama Sektörü Doluluk Oranı.....	32

GİRİŞ

Covid-19 küresel salgını Çin Halk Cumhuriyeti'nde Aralık 2019' da ortaya çıkmıştır. 2020 yılına girildiğinde ilk üç ay süresinde farklı zaman aralıklarıyla beklenmedik biçimde tüm dünyaya yayılmıştır. 2022 yılı Kasım ayına gelindiğinde dünya çapında 258.830.438 vaka ve 5.174.646 ölüm sayısı ve 7.702.859.718 doz aşı uygulandığı bildirilmiştir (WHO, Dünya Sağlık Örgütü, 2021). Neredeyse bütün kıtalarda görülen ve neredeyse her ülkede görülen hastalık ortaya çıkışından kısa bir süre sonra 11 Mart 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafınca pandemi ilan edilmiştir. İnsan sağlığını önemli düzeyde etkilemiş ve etkilemekte olan salgın aynı zamanda yaşam şartlarında değişikliklere yol açmıştır. Bu krizin yönetilmeye çalışılması süreci içerisinde hemen hemen bütün ülkeler önlemler alma yoluna gitmiş; sağlık sistem ve teknolojilerinin önemini göstermesiyle gündelik hayatı kökten değiştirmiş istek ve ihtiyaçları başka kanallara yöneltmiştir.

Salgının neden olduğu kayıpların yanında bir diğer yönü de sektörler bağlamında yol açtığı ekonomik ve finansal risklerdir. Turizm endüstrisi bağlamında ise turizm hem bölgesel anlamda hem de ulusal gelişmeye doğrudan katkı sağlayıp diğer birçok alanla olan ilişkileri ile bir zincir halinde var olan, istihdam sağlayıcı ve gelir getirici bir alandır. Covid-19 pandemisi ise bu zincir içerisinde faaliyet gösteren ekonomik birimleri oldukça etkilemiştir. Bu bağlamda, bu etkilerin bir kısmını ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde salgın hastalık kavramı, dünyada ve Türk tarihinde var olan salgın hastalıklar açıklanmış, günümüzde en son karşılaşılan Covid-19 hastalığının ortaya çıkışı, Türkiye'de ve dünyada sebep olduğu etkileri çeşitli alanlarda değerlendirilmiştir. İkinci bölümde turizm işletmelerinden bahsedilmiş ve finansal performansın ölçümüne yarayan yöntemler ele alınmıştır. Bölümün sonunda Covid-19 salgının turizm işletmelerinin finansal performansına etkilerine dair genel bilgiler aktarılmıştır.

Son olarak çalışmanın üçüncü bölümünde çalışmanın amacı, kapsam ve sınırlılıkları ve araştırma modeline yer verilerek çalışma sonucunda elde edilen bulguların değerlendirilmesine ve yorumlanmasına ise çalışmanın sonuç bölümünde yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SALGIN HASTALIK KAVRAMI VE COVID-19

Bu bölümde salgın hastalık kavramı ve tarihsel süreçte yaşanan salgın hastalıklar açıklanacaktır. Günümüzde en son karşılaşılan Covid-19 hastalığının ortaya çıkışı, Türkiye’de ve dünyada sebep olduğu etkileri çeşitli alanlarda değerlendirilecektir.

1.1. Salgın Hastalık Kavramı

Salgın hastalıklar, farklı fiziksel ya da zihinsel olarak çeşitli sağlık problemlerine neden olabilecek potansiyele sahip travmatik olaylar olarak tanımlanmıştır. Diğer bir tanımla; herhangi bir toplum ya da bölgesel yapıda tanımlanmış bir hastalığın, belirli bir dönemde anormal görülme oranlarının gözlenmesi olarak da açıklanabilmektedir (Bolat, 2022: 371). Salgın hastalıkların görülme oranı, hastalığa sebep olan etken tipleri, bulaşma özellikleri ve hastalığın görüldüğü topluma göre değişkenlik gösterebilmektedir (Nişancı, 2020:88).

İnsan vücuduna havadan solunum ya da diğer yollarla girip yerleşip çoğalan (*bulaşma; infeksiyon*) herhangi bir mikroorganizmanın yol açtığı hastalık ise “*bulaşıcı hastalık; infeksiyon hastalığı*” olarak tanımlanmış ve bu hastalıkların toplulukların kültürel alışkanlıklarından, coğrafi ve kültürel özelliklerinden dahi etkilendikleri ortaya konulmuştur (Arık, 1991:27). Bulaşıcı olması en belirgin özelliği olan salgınlar; ülkeler veya kıtalar arası yayılmaktadır. İnsanoğlunun sosyal bir varlık olmasıyla ilişkilendirilen salgın hastalıkların yayılması avcı ve toplayıcı toplulukların yerleşik bir düzene geçmesi ve beslenme şekilleriyle ortaya çıkan parazitlerden kaynaklı hastalıklarla başlamış oldukları belirtilmiştir (Sözer, 2021:7). Ticaretin bir yer değiştirme faaliyeti olarak var olduğu göz önüne alındığında salgınların genel olarak yayılma sebebi olduğu ortaya konulmaktadır (Öner, 2021:3). Tarihsel süreçte ülkelerin nüfus, yönetilme şekli, ekonomik yapılarını, turizm faaliyetlerini, yaşam biçimlerini etkileyerek toplumsal ilişkiler üzerinde değişimlere neden olan olaylar olarak var olmaktadır (Şenel, 2021:4).

Salgın olarak yayılan tüm hastalıklar belirli şekillerde seyretme süreci göstermektedirler. Sağlıkları yerinde olan bireylere bulaşma ve yayılım süreci, etki olarak akut ya da şiddetli seyretme süreci, ölüm veya tamamen iyileşme süreci, salgın hastalığa yakalanıp iyileşenlerin hayatları boyunca bağışıklık edinmeleri bulaşıcı hastalıkların döngüsel süreci olarak bilinmektedirler. Buna ek olarak neredeyse her yüzyıl ortaya çıkan ve insan yaşamını ciddi şekilde etkileyen bu hastalıklar çoğu zaman nüfus artışları, doğal dengeyi bozan savaşlar, deprem, sel, kıtlık benzeri doğal ekosistemde yaşananların sosyal sonuçları, ekolojik sistemde yaşanan bozulmalar, çevre kirliliği benzeri durumlardan etkilenebilirler (Parıldar, 2020:19). Tarih boyunca bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. Hava koşulları, çevresel etkenlerden kaynaklı kimyasallara maruz kalmanın yanında su, gıda, hava kalitesi ve sanitasyon tesisleri gibi birçok faktör hastalıkların yayılmasını hızlandırdığı görülmektedir.

Tarihsel çerçevede farklı süreçlerde farklı salgın hastalıklar meydana gelmiştir. Her anlamda yaşamları doğrudan etkileyerek birçok insanın ölümü ile sonuçlanmıştır. Bir hastalık veya enfeksiyon ülkeler, kıtalar ya da geniş olarak bütün dünyada yayılabiliyorsa “*Pandemi*” olarak tanımlanmaktadır. Pandemi; daha küresel bir kavramdır, kelime kökeni olarak eski yunanca’ da “*pan*” (tüm), “*demos*” (insanlar) kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. “*Endemi*” ya da “*Epidemi*” ise, bir bulaşıcı hastalığın bir bölgede, belirli bir toplum ya da belli bir coğrafya üzerinde sürekli görülmesi, salgın haline dönüşmesi olarak tanımlanmakta iken “*salgın*” bir sağlık durumu söz konusu olan alanda hastalığın bulaşma oranında veya yeni bir bölgede ortaya çıkan hastalığın görülme oranlarının hızla artış göstermesidir (Özdemir, 2021:28). Bir hastalığın pandemi olarak ilan edilmesi; bulaşıcı olma, yayılımının hızla gerçekleşme gibi özelliklerinin yanı sıra ortaya çıkan virüse karşı bireylerin bağışıklıklarının olmaması gibi etkenlere bağlıdır (Aydın, 2021:7).

1.2. Genel Olarak Dünyada Salgın Hastalık Türleri

Salgınların varlığı insanlık tarihinden daha eskilere dayanmakta olduğu tahmin edilmektedir. Hastalıkların ortaya çıkmasına, yayılmalarına neden olan patolojik unsurların tanımlanabilmesi ve gerekli tedavilerin sağlanabilmesine kadar dünya üzerinde ortaya çıkarak toplu ölümlere neden olmuşlardır (Kılıç, 2004:12). Belirli süreçler göz önüne alındığında değişim ve gelişim gösteren toplumlar ve her alanda enformasyon sağlama imkanlarının gitgide kolaylaştığını göz önünde bulundurduğumuzda belirli kavramların tanımlamaları ve olguları algılama şekilleri değişime uğramıştır. Geçmiş dönemlerde de var olmasına rağmen hastalık olarak bilinmeyen etkenler günümüzde çeşitli hastalıklara sebep olabilmektedir. İçinde bulunduğumuz döneme kadar insanoğlunun karşı

karşıya kaldığı ve tehlike arz eden birçok hastalık ortaya çıkmış ve yakın gelecekte de ortaya çıkma olasılıkları vardır. Bu hastalıklar; Veba, İspanyol gribi, Çiçek hastalığı, Sıtma, Kolera, Cüzzam olarak ele alınmıştır.

- **Veba**

Bu hastalıklardan farklı zaman ve toplumlar tarafından çeşitli şekillerde tanımlanan Veba 19.yüzyıla gelinene dek teknolojinin ilerlemesine kadar ortaya çıkan salgın hastalıkları da kapsamıştır. Veba; “*pasteurella pestis*” olarak adlandırılan mikroorganizmanın yol açtığı bulaşıcı ateşli bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Kemirgen hastalığı olarak bilinmektedir, pireler aracılığıyla bulaşmakta ve hastalık çoğunlukla fare pireleri ile insanlara bulaşmaktadır. Kaşınma ile de bakteriler kana karışabilmekte ve ölümcül olabilmektedir (Yağcıoğlu, 2019:26).

Tarihteki büyük veba salgınlarından Jüstinyen vebası Bizans imparatorluğunda ortaya çıkmış ve tahminen 100 milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. “Kara Ölüm” (The Black Death) olarak bilinen ve 14. Yüzyılda dünya üzerinde tahmini 25 milyon insanın ölümüne neden olmuş ve Avrupa’da 17. Yüzyıla kadar etkileri devam etmiş veba salgınıdır. Amerikan vebaları (16. Yüzyıl); Avrupalı kaşifler tarafından Amerika’ya getirilen bir dizi Avrasya hastalığı olan çiçek hastalığı, İnka ve Aztek uygarlıklarının çöküşüne sebep olduğu düşünülen hastalıktır. Yapılan bazı tahminlere göre Batı Yarımküre’de yerli nüfusun %90’ının öldürdüğü öne sürülmektedir. Antonius vebası olarak kayda geçmiş olan salgında ise roma askerlerin sefer dönüşlerinde taşıdıkları belirtilen ve roma imparatorluğunun çökmesinde ilk evrede yer almıştır (Kılıç, 2020:26).

- **İspanyol Gribi (1918- 1920)**

İspanyol Gribi, virüslerin neden olduğu üst solunum hastalıklarından biridir. Bulaştığı kişilerin bağışıklık sistemlerini ve akciğerlerini olumsuz etkileyerek ölüme yol açmıştır. Kronik hastalığı bulunanlar, yaşlı ve çocuklar daha hassas yapıdadır. Beslenme bozuklukları, hijyen şartları ölüm miktarını etkileyen bir unsur olmuştur (Yolun, 2012:73).

Hastalığın çıkış noktasına dair üç görüş bulunmaktadır. İlk olarak nüfus ve kanatlı hayvan miktarının fazla olması nedeniyle Çin’de başlayıp buradan bütün dünyaya yayıldığı yönündedir. Diğer bir görüş ise Batı Avrupa’dan tüm dünyaya yayıldığını savunmaktadır. Üçüncü görüşte ise, çıkış noktası olarak ABD olduğu üzerinde bir iddiada bulunmaktadır. Dünya genelinde 40-100 milyon insanın ölümüne sebebiyet vermiştir (Göktürk, 2021:8). Osmanlı Devleti üzerinde de etkili olan salgının, gelişmiş ülkelere nazaran daha yavaş yayıldığı görülmüş ve mücadele etmeye çalışmışlardır (Yolun 2012:132).

- Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı temelde “*Variola*” virüsü nedeniyle her yaş grubundan bireylere bulaşma özelliği taşıyan bir salgın hastalık olmakla birlikte büyük oranda çocuklarda karşılaşmış ve %30-40 oranında olduğu belirtilmiştir. Hastalığın ateş belirtisiyle başlayıp deri üzerinde irinli kabarcıklar görülmesi ve bu kabarcıkların döküntü şeklinde kırmızımı, izleri geçici olmayan kırmızımı lekelerle dönüştüğü üzerinde durulmuştur (Yaman, 2017:49).

Bulaş yolu olarak insandan insana olduğu kadar kullanılan eşyalar üzerinden de bulaşabildiği ve mevsimsel etkisinin olmadığı öne sürülse de çoğunluk olarak kış dönemlerinde artışla görüldüğü üzerinde durulmaktadır (Şimşek, 2021:100). Çiçek hastalığında yaygın görülen belirtiler olarak susuzluk hissi, yüz bölgesinde kızarmalar, nefes darlığı şikâyeti, yüksek ateş olarak sıralanabilmektedir (Ağır, 2020:26). Bilinen salgınlarından; çoğunluğu çocuk olmak üzere Japon çalışabilir nüfus üzerinde ölümlere neden olmuş, Yeni Dünya Çiçek salgını olarak bilinen salgında ise 16.yüzyıl başlarında Avrupa’da farklı şehirlere yayılmış ve yaklaşık olarak 500 milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu bilinmektedir (Öner, 2021:100).

- Sıtma

Sıtma hastalığı da insanlık tarihinde etkili olan bulaşıcı, ölümcül hastalıklardan biridir. “*Plazmodium*” olarak adlandırılan, hücre içi parazitle ortaya çıkmakta ve karaciğer hücrelerine etki edip alyuvarlara zarar verir. Sivrisinekler aracılığıyla insandan insana bulaşmış olduğu gözlenmiştir (Ağır, 2020:30). Vücuda girmesinden birkaç hafta sonra parazitin sebep olduğu belirtiler baş ve kas ağrısı, mide bulantısı ve kusma, ishal, halsizlik ve yorgunluk yaşanmakta ardından dalakta büyümeye tedavinin uygulanmaması halinde yırtılmaya sebep olmaktadır. Küresel anlamda sık görülen bir hastalık olmasına karşın her bölgede aynı etkilerle, benzer sıklıklarda görülmemiştir. Bulaş yolu nedeniyle sivrisineklerin yaşam şartlarına uygun ortamlarda; bataklıkların ve durgun suların bulunduğu bölgelerde sık gözlenen bir hastalıktır (Kıyaklı, 2006:5).

- Kolera

Bir diğer salgın olarak Kolera hastalığını ele almak gerekirse; su veya besinlere bulaşan mikroorganizmaların sebep olduğu akut ishale yol açan bir enfeksiyonel hastalık olarak tanımlanmış ve bilineni 1817’de ortaya çıkmış, 2004- 2014 yılları arasında da 2 milyon civarında vaka görülmüş ve ölümlere neden olmuştur (Parıldar, 2020: 20). Hijyen koşullarının, su kaynaklarının kirli ve altyapıda bulunan eksiklikler hastalığın bulaşmasını tetikleyen unsurlardır.

Hindistan’da eski tarihlerden itibaren görülen bu hastalık 1817 yılından itibaren Hindistan dışında da görülmüştür (Yağcıoğlu, 2019:22).

- Cüzzam

Arapça “cezem” kelimesinden türemiş olan; Lepra, (*yunanca kökenli; kepekli, kabuklu*) mycobacterium leprae basili nedeniyle kronik, ağır seyreden çoğunlukla deriye ve sinirlere etki eden bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Başka bir tanımla; “*Hansen*” olarak adlandırılan bir mikroorganizma nedeniyle ortaya çıkan; bulaştığı konakta sinir sistemini etkileyen deri üzerinde ve diğer organlara yayılan hastalıktır (Kesik, 2020:24). Yağcıoğlu (2019)’un akt. Çin’de M.Ö 5000’li yıllarında hastalığın görüldüğü M.Ö 1550 yıllarında Mısır’da ortaya çıktığı ifade edilmiştir. İslamiyet dönemi içerisinde tam tedavi yolunun bulunamaması sebebiyle hastalığa yakalananlar toplumdan soyutlanmışlardır. Toplumlarda sosyoekonomik durumların kötülüğü, yaşam alanlarının sağlıklı, ışık almayan yerler olması, kalabalıklar halinde yaşama ek olarak sağlıklı, yetersiz beslenme koşulları, hijyen sorunları ve kirliliği su kaynaklarına yakın olma durumları hastalığın bulaşıcı olması noktasında etkili unsurlar olarak ifade edilmiştir. Günümüzde ise konak olarak insanları tercih eden, ölümcül sayılmayan, tedavisi mümkün bir hastalık olduğu ortaya konulmuştur (Yaman, 2017:52).

1.3. Türk Tarihinde Salgın Hastalıklar

Anadolu coğrafyası üzerinde, eski çağlardan itibaren birçok salgın yaşanmıştır. Bu topraklar üzerinde yaşayan her toplum, bir şekilde bu salgın hastalıklar ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Selçuklu, Bizans, Osmanlı toplumlarında hastalıklara karşı farklı yöntemler kullanılmıştır. Göçler, gezginler, ticari amaçla yapılan seyahatler ve savaşlar çeşitli hastalıkların yayılmasına neden olmuştur (Bozkaya, 2022:186).

Bu bölümde Covid-19 pandemisi gibi daha önce Türk coğrafyasında ortaya çıkan salgın hastalıklar ve bunların neden ve sonuçları tartışılmıştır. Covid-19 pandemisinin ülkelere ve sektörlerimize verdiği zararları ve sağlık, sosyal, ekonomik açıdan mücadele yöntemlerini ve alınması gereken önlemleri belirlemek adına tarihsel sürecin bu aşamada verilmesi uygun olacaktır.

1.3.1. Selçuklu Dönemi Salgın Hastalıkları

XI. yüzyılda İslamiyet’in bir koruyucusu olarak Anadolu’da yayılan ve kuruluşlarından itibaren siyasete ek olarak askeri çalışmalarda olduğu gibi bilim ve sanat alanlarına da değer veren Selçuklu hükümdarlıklarında görev alan hekimlerde çeşitli din ve uyruklara mensup oldukları ortaya konulmuştur. İmparatorluğun kurulmuş olduğu coğrafya bakımından ticaret yolları üzerinde olması ekonomik açıdan bir avantaj sağlamakla birlikte halk sağlığı açısından

olumsuz bir etki yaratmış ve salgın hastalıkların etkisi tahmin edilip Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerinde hastahaneler kurulmuştur. Ek olarak seyyar ordu hastaneleri tahsis edilmiştir (Yaman, 2017: 44).

Toprakları açısından bir cazibe merkezi olan, ticaret yollarının avantajını elinde bulunduran, kültürel açıdan önemli olması gibi nedenlerle farklı bölgelerden insanların gelmeleri, elde etmek için savaş ve birçok saldırıyla karşı karşıya kalmışlardır. Selçuklu devleti; çevresinde ortaya çıkan salgın hastalıklardan oldukça etkilenmiştir aynı zamanda dış hükümetlerden veya Anadolu’nun farklı mntıklarında birçok salgın ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla askeri hareketler, uzun süreli kuşatmalar ve yokluk dönemlerinde ortaya çıkmış oldukları saptanmıştır (Kesik, 2020:114).

Selçuklu döneminde Bağdat şehrinde saptanan ilk bulaşıcı hastalık 1056-1057 yılında ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Şehirde çeşitli nedenlerle ticarete yaşanan olumsuzluklar ile fiyatların yükselmesi doğrultusunda da kıtlık meydana gelmiştir. Sağlıklı yiyecek içeceğe ulaşamayan insanların leşlerle beslenmeye başlamaları ve bununda Açlık hastalığı ve Vebanın baş göstermesine neden olduğu ortaya konmuştur. İnsanların ölümlerine neden olan hastalıkların yanında hayvanların ölümlerine yol açan hastalıklarda ortaya çıkmıştır. İklim koşullarının değişmesi; sıcak havaların uzun sürmesi, ardından aşırı soğuk havanın yaşanması, sellerin gerçekleşmesi de halkın yaşantısını olumsuz etkilemiş ve salgın hastalıklara neden olduğu gözlenmiştir. Ek olarak gerçekleşen çekirge istilası gibi durumlarda da mahsullerde oluşan zarar nedeniyle insanlar açlık ve kıtlık ile karşı karşıya gelmişlerdir (Tokuş, 2018:168).

Milyonlarca insanın hayatına etki eden, göçlere sebep olan, üretim ve tarımsal faaliyetlerin aksamasına yol açıp ekonomileri olumsuz yönde etkileyen hastalıklardan biri de Batıda “Kara Ölüm”, İslam dünyasında ise “Taun” olarak adlandırılan Veba olmuştur. Ticaret yollarının gelişimiyle uzak Doğu, Orta Asya, Mezopotamya ve İskenderiye, İstanbul üzerinden Avrupa ve Afrika’ya kadar bulaşmıştır. Selçuklu döneminde, Anadolu’nun farklı kesimlerinde farklı zaman aralıklarında veba salgınları görülmüştür. Haçlı ordusunun Antakya kuşatması sırasında salgınlar ortaya çıkmış ve kayıplara neden olmuş bu hastalıklar arasında ehemmiyeti büyük olan vebanın yanında sıtma, çiçek, verem gibi hastalıklar da etkili olmuşlardır. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Keykavus verem hastalığına yakalanmış ve hayatını kaybetmiştir (Kesik, 2020:117).

Selçuklu döneminde sık görülen salgınlardan birisi de sıtma hastalığıdır. İnsanlık tarihinde makro epidemilere neden olmuştur ve “Malarya” olarak adlandırılmıştır. Sıtma; çoğunlukla farklı coğrafyalardan gelenler aracılığıyla bulaşan bir hastalıktır (Arık, 1991:28).

Tokuş (2018) tarafından aktarılanlara göre; Bağdat şehrinde çiçek hastalığı ile de karşılaşmıştır. Hastalığa ait ilk kayıtlar 1104-1105 yıllarına rastlamaktadır. Irak’ta birçok şehre yayılan hastalıktan çok sayıda çocuk hayatını kaybetmiştir. 1124 yılında Bağdat ve Basra ilerleyen yıllarda ise Isfahan ve Hamedan bölgelerinde insanların boğazlarında ortaya çıkan bir hastalık meydana gelmiş; bu hastalığa ek olarak 1149-1150 yıllarında menenjit benzeri rahatsızlıklarda görülmüş ve birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Selçuklular döneminde gözlemlenen salgınlara ait son veriler ise 1150-1151 ve 1157 tarihli olduğu Bağdat şehrinde hastalıkların artması nedeniyle Sultan Mesud’un şehirden ayrılmak durumunda kaldığı ortaya konulmuştur.

1.3.2. Osmanlı Dönemi Salgın Hastalıklar

Sağlık, toplumlar açısından her dönemde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarih içerisinde de birçok kez kendini göstermiştir. Dünya tarihinde çeşitli zaman ve mekanlarda genellikle salgın olarak ortaya çıkan sağlık konusu, her çağda devletlerin en çok üzerinde durması gereken konulardan biri olarak bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nde de sağlık konusu önemli bir yer tutmuş ancak devletten ziyade sağlıkla ilgili hizmetler uzun süre vakıflar aracılığı ile verilmiştir. 19. Yüzyıl Osmanlıda modernleşmenin giderek her alana yayıldığı bir dönem olmuş ve sağlık alanlarında da gelişmeler gözlenmiştir. Sağlık alanında atılan bazı adımlar 1827 yılında askeri tıp okulu açılması ve 1838 yılında Karantina Örgütü ve ilk sağlık mevzuatı olarak nitelendirilebilecek olan Karantina Talimatnamesinin yürürlüğe konulmasıdır (Tapısız ve Kıykaç, 2020:55).

Anadolu’da veba salgını görüldüğü dönemde Osmanlı beyliği, Bizans imparatorluğu güneyinde bir Türkmen beyliği olarak bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti’nde 19. Yüzyılda merkezi otorite ile ilgili sorunların yanında salgınlar da etkili olmuştur. Sağlık sistemlerinde oluşan sorunlar, toplumda hastalıklarla ilgili yeterli bilginin olmaması, yetersiz beslenme gibi nedenlerle tifo, verem, veba, çiçek hastalığı frengi, sıtma benzeri hastalıklar nedeniyle ölümler yaşanmıştır (Varlık, 2018:33).

Epidemik olarak Hindistan’da görülen kolera hastalığı; Basra Körfezi üstünden Osmanlı devletinde 1822 yılında ortaya çıkmış, ilerleyen süreçte İstanbul’da ciddi salgınlar meydana getirmiştir. 1828 ve 1829 yılları Osmanlı-Rus savaşı sürecinde, Anadolu’dan İstanbul’a gönderilen askeri birlikler üzerinde etkili olan hastalıklar orduları büyük oranda yıpratmışlardır. 20 yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti’nde devletin sağlık politikaları yetersiz kalmış, Osmanlı Devleti halkın eski inançlarından vazgeçmemesine rağmen salgın hastalıklar karşısında teknolojik açıdan gelişmelerin gerçekleşmesiyle

daha etkili mücadele etme yöntemleri uygulamaya başlamışlardır (Yağcıoğlu, 2019:22).

1.3.3. Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Salgın Hastalıklar

Birinci Dünya Savaşı esnasında birçok salgın hastalıkla karşı karşıya kalan millet Cumhuriyetin ilanından sonra Sağlık teşkilatının yeniden kurulması, sağlık hizmetlerinin küçük yerleşim birimlerine ulaştırılabilmesi, sağlık personellerinin yetiştirilmesine öncelik verilmiştir. Cinsel yollarla bulaşan frengi sık görülen hastalıklardan biri olmuştur. İnsanların çeşitli nedenlerle gerçekleştirdikleri yer değiştirme faaliyetleri ile Batı Karadeniz Bölgesinde hastalığın görülme oranında hızlı bir artış görülmüştür (Tekir, 2019:409). Cumhuriyet yönetimi, bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele içinde olmuştur. Tıbbi bilginin eksikliği, tedavi imkanlarının kısıtlı olması, diğer çevresel etkenlerle birlikte verem, çiçek, sıtma gibi salgın hastalıklara karşı mücadele içerisinde olmuştur (Karacaer, 2021:206).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde giriştiği çabalar her ne kadar yetersiz olsa da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda gerçekleşecek sağlık politikalarının ve bakanlığın temelini oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'nden devralınan miras sadece devletin son dönemlerinde yaptığı faaliyetler değildir. Aynı zamanda Anadolu'nun dört bir tarafı salgınlarla çevrili haldedir. Mustafa Kemal ve arkadaşları Anadolu'da bulunan bu salgınların vahametini anlamışlar ve Anadolu'da başlayacak bir milli mücadelede sağlıklı insan ve sağlıklı ordunun öneminin farkına varmışlardır. Bu sebeple Türkiye büyük millet meclisinin açılışından hemen sonra 2 Mayıs 1920 tarihinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı (SSYB) kurulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında karşı karşıya kalınan en büyük sorun salgın hastalıklar olmuş ve savaşların sebep olduğu toplumsal ve ekonomik yıpranma, sağlık alanında çalışan insan gücü ve kaynaklarının yetersiz kalması sağlık alanında yaşanan sorunların karşısında en büyük engeller olarak yer almıştır. Türkiye'de 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık memuru ve 136 ebe çalışırken 3 devlet hastanesi, 6 adet belediye hastanesi, 45 adet özel idare hastanesi ve 32 adet yabancı ve azınlıklara ait Özel Hastane yer almıştır (Sarıkoyuncu ve Tomalı, 2018:533).

Bakanlığa göreve getirilen Refik Saydam'ın 1925 yılında hazırlamış olduğu çalışma raporunda sağlık alanında bulunan yetersizliklere karşı yapılması gerekenleri ortaya koymuştur (Akkuş, 2019:197). Bu rapora göre; Devletin sağlık örgütünü genişletmek, doktor ve sağlık çalışanları yetiştirmek ve sayılarını artırmak, salgın hastalıklarla mücadele etmek, numune hastanelerinin açılmasını sağlamak, doğum ve çocuk bakımevleri açmak, sağlık alanında örgütlenmeyi köylere götürmek, merkez Hıfzıssıhha Müessesesini kurmak, Hıfzıssıhha Mektebi'nin açılması gibi hedefler bulunmaktadır ve bu hedeflerin

birçoğu gerçekleştirilmiş ve o dönemde salgın hastalıkların önüne geçilmiştir buna ek olarak şehirlerde hastane ve doktor sayılarının artması ile yavaş yavaş sağlık hizmetlerinin köylere götürülmesi konusu gündeme gelmeye başlamıştır. Nitekim bulaşıcı hastalık salgınlarından etkilenen bu bölgelerde gerek sağlık eğitimi gerekse fiziki yetersizliklerden dolayı salgınlara karşı savunmasız ve en açık alanlar olmuşlardır. Bu durum karşısında seyyar tabiplik uygulaması başlatılmıştır. Seyyar tabiplik, amacı sağlık hizmetini köylerdeki vatandaşın ayağına götürebilmektir (Daşpunar, 2020:34).

Bir diğer faaliyetlerden biri olan Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü ve Okulunun açılmasıdır. Bu kuruluş, salgınların önlenmesi amacıyla ilaç aramanın ve üretebilmenin yanı sıra gereken zamanlarda diğer sağlık hizmetlerinin sağlayıcısı konumunda olmuşlardır. Ankara ve Sivas’taki kimyahanelerin birleştirilmesi ile kurulan Hıfzısıhha Merkezi, çiçek, kolera, difteri ve tetanos gibi birçok hastalık için serum üretimi gerçekleştirmiş olup halk sağlığını korumaya yönelik çalışmalar gerçekleştirmiştir (Özkaya, 2016:77).

Cumhuriyet yönetimi, sağlık alanında bugünün temellerini atmış ve savaştan sonra oldukça yorgun olan halk üzerinde nüfus artışı, sağlıkçı yetiştirmek gibi konuları öncelik olarak almıştır. Her vatandaş için ulaşılabilir bir sağlık hizmeti gerçekleştirmeye çalışmışlardır (Aydın, 2002:191).

Tüm bunlardan yola çıkılarak özetlemek gerekirse Atatürk dönemi sağlık alanında, koruyucu sağlık hizmetini gerçekleştirebilmek olmuş, halkı salgınlardan koruma çabası içerisinde yetersiz görülen sağlık personellerinin sayısının artırılması amacıyla ek olarak Anadolu’da görülen salgınların önüne geçilebilmesi adına gösterilen büyük bir çaba gösterilmiştir. Sağlık hizmetlerinin belirli bir planlama ve program dahilinde gerçekleştirilmesi ile yönetiminin tek elden yönetilmesi, sıtma, frengi, tharom, verem, cüzzam gibi hastalıklara karşı gerekli tedavi programlarına başlanabilmesi gibi birçok unsur üzerinde durulmuştur.

1.4. Dünyayı Etkisi Altına Alan Son Salgın Hastalık: Covid-19

Koronavirüs 2019 yılının sonlarında Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkmış ve kısa süre içerisinde salgına dönüşmüştür. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Mart 2020 tarihinde küresel salgın olarak ilan edilmiştir (TÜRSAB, 2020:2). Koronavirüs (COVID-19) TC. Sağlık Bakanlığı tarafından yapılan tanıma göre; solunum yolu belirtileri (*ateş, öksürük, nefes darlığı*) ile başlayıp tanımlanan bu virüs, insan ve hayvanları hasta edebilecek bir virüs ailesindedir. Bu virüsler insanlarda soğuk algınlığından Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) ve Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) gibi diğer şiddetli rahatsızlıklara sebep olmaktadır ve Yeni Koronavirüs Hastalığına SAR-CoV-2 virüsü olduğu bilinmektedir (covid19.saglik.gov.tr). Koronavirüs,

DSÖ tarafından yeni tip koronavirüs olarak tanımlanmış ve hastalığın adı Covid-19 olarak belirlenmiştir (TÜRSAB, 2020:3).

Koronavirüsler, bireyler üzerinde genelde soğuk algınlığı vb. etkileri olan RNA virüs ailesi olarak bilinmekle birlikte; yüzey kısmında bulunan çubuğa benzer uzantıların taç şeklinde olması üzerine “corona” sözcüğü ile korona virüs olarak isimlendirilmiştir. RNA virüsleri enfekte ettikleri organizmalarda rahatça çoğalabildikleri hücreler olan solunum sistemi hücrelerini tahrip ederler. Bu sebeple belirgin belirtilerinde başlıca solunum güçlüğü gelmektedir. Koronavirüs hastalığı şiddetli akut solunum sendromu koronavirüs SARS-CoV-2 virüsünün sebep olduğu bir bulaşıcı hastalıktır. Hastalığı taşıyan kişilerin öksürmeleri ile ortaya çıkan solunum damlacıklarının solunması ile veya temas yoluyla bulaşma göstermiştir (covid19.saglik.gov.tr, 2023).

Sosyal etkileşimi azaltmak için getirilen karantina (bulaşıcı bir hastalığın yaygın olarak görüldüğü bir yerden diğer bir yere gelen kişilerin, gemilerin, malların geçici olarak izole bir yerde gözlem altında tutulması biçiminde uygulanan bir önlemdir.) ve yetkililerce bulaşmayı sınırlandırma sebebiyle pek çok ülkede sokağa çıkma kısıtlamaları, eğitim alanında getirilmek durumunda kalınan önlemler, kamu alanlarının kapatılması, şehirlerarası seyahat kısıtlamaları getirilmiş, zorunlu görülmeyen işyerleri kapatılmış, sinema ve tiyatrolar alışveriş merkezleri benzeri sosyal alanlar kapatılması, planlanan bir çok faaliyet iptal edilmesi veya ertelenmesi gibi bir dizi önlem ile süreç yönetilmeye çalışılmış ve halen aşılama, sosyal izolasyonu sağlama çalışmaları sürdürülmektedir (Acar, 2020:7; Alaeddinoğlu ve Rol, 2020:233; Aylan, 2020:165).

Covid-19 olarak adlandırılan ve günümüzde yaşadığımız pandemi ilerleyen bölümlerde detaylı olarak açıklanacak, yaratmış olduğu etkilerden bahsedilecektir.

1.4.1. Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Araştırmalara göre hastalık 2019 yılı sonlarında ilk görüldüğü vakalar Çin’in Hubei eyaletindeki Wuhan kentinde bulunan deniz ürünleri ve canlı hayvan pazarında insanlara bulaşmasından kaynaklandığı görülmektedir. Buna ek olarak virüs ile teması olan bireylerde, tedavisi oldukça güç olan zatürre benzeri semptomları gözlenmiştir (covid19.saglik.gov.tr, 2023). Virüs Çin’in nüfus yoğunluğu en yüksek olan kentlerinden bir olan Wuhan bölgesinde hızla yayılmaya başladığında dünyanın diğer bölgelerindeki siyasi yöneticileri tarafından yeterli önlem alınmamıştır, bulaşıcı olduğu resmi olarak kabul edildiğinde kontrol altına almak amacıyla şehir bölgesel ve bireysel karantina önlemlerini almak amacıyla giriş çıkışlara kapatılmıştır. İlk olarak aralık ayında görülen hastalık bir ay kadar sonrasında çevre ülkelerde görülmeye

başlanmıştır. Uluslararası alanda spor faaliyetleri, turizm faaliyetleri, havayolu ulaşımı içeren seyahatler, ticari faaliyetler, sosyal organizasyonlar gibi her alanda iptaller yaşanmıştır. DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilmesiyle tüm dünya genelinde acil durum olarak ilan edilmiş, hemen ardından kişisel ve toplumsal hayat kısıtlanmıştır. Çin vaka sayılarını kontrol altına alma çalışmalarıyla ilgilenirken Şubat 2020 de küresel hava ulaşımı ile virüs hemen hemen tüm kıtalara ulaşmış, Mart ayına gelindiğinde 146 ülkede görülmüştür (Hall vd., 2020:1; Sözer, 2021:42).

Pandemi sürecinin başlarında neden olduğu panik ve kriz ortamı söz konusu olmuş, ülkeler arası iddialar ortaya atılmıştır. Çin’in Wuhan bölgesinde bulunan balık ve kümes hayvanlarının ticaretinin yapıldığı satış pazarı virüsün ortaya çıkma noktası olarak belirtilmiştir. Hastalık şikâyeti olan kişilerde ateş, nefes alırken güçlük yaşanması, terleme, halsizlik, tat ve koku duyularının kaybı gibi belirtileri olduğu belirtilmiştir. Yapılan ilk kayıtlarda Çin Hastalık Kontrol Merkezine iletilen 5 hastanın solunum güçlüğü şikayetiyle yaptığı başvuruda bu vakalardan birinin hayatını kaybettiği kayda geçmiştir. İlerleyen süreçte ise vakaların artış göstermeye başladığı gözlenmiştir. Ocak 2020 tarihi itibarıyla Dünya Sağlık Örgütü’ne bilgi aktarımı yapılmaya ve hastalıkla ilgili çalışmalar bu tarihte yapılmaya başlanmıştır. Çin tarafından yayınlanan rapora göre; enfeksiyon nedenli yeni bir hastalığın ortaya çıktığını ve ülke özelinde gerekli tedbirlerin alınmaya başlandığını duyurmuşlardır (Gül ve Çelebi, 2020:1705).

31 Aralık 2019 tarihinde Çin’de henüz tanımlanamayan vakaların ortaya çıkması ile ilk vakalar DSÖ’ye bildirilmiştir. Ardından DSÖ tarafından salgın olarak adlandırılmış ve ölüm vakaları görülmeye başlamıştır. Hızlı bir şekilde Çin dışında bir ülkede Tayland’da ve ABD’de vakalar bildirilirken, Wuhan şehri karantinaya alınmıştır. ABD, Çin seyahati yapmış olanlara seyahat kısıtlaması uygulayacağı gibi önlemler almaya başlamış ve bu sırada Filipinler’de ilk ölüm vakası yaşanmıştır. 2020’nin Şubat ayında ise hastalık Covid-19 olarak tanımlanmışken, Mısır ve Fransa’da ilk ölüm vakaları duyuruldu. İzleyen süreçte, İran, İtalya, Brezilya, Suudi Arabistan gibi ülkelerde vakalar görülürken, 2020’nin Mart ayına gelindiğinde salgın 100 ülkeye yayılmış durumda idi. Ülkeler karantina önlemlerini alma aşamasında iken, 11 Mart tarihinde Türkiye’de görüldü ve ardından pandemi olarak açıklandı (Budak ve Korkmaz, 2020: 66-67).

Sosyal etkileşimi azaltmak için getirilen karantina ve yetkililerce bulaşmayı sınırlandırma sebebiyle pek çok ülkede sokağa çıkma kısıtlamaları, eğitim alanında getirilmek durumunda kalınan önlemler, kamu alanlarının kapatılması, şehirlerarası seyahat kısıtlamaları getirilmiş, zorunlu görülmeyen işyerleri kapatılmış, sinema ve tiyatrolar alışveriş merkezleri benzeri sosyal alanlar kapatılması, planlanan bir çok faaliyet iptal edilmesi veya ertelenmesi gibi

bir dizi önlem ile süreç yönetilmeye çalışılmış ve aşılama, sosyal izolasyonu sağlama çalışmaları sürdürülmüştür (Acar, 2020: 7; Aleaddinoğlu ve Rol, 2020:233; Aylan, 2020:165). DSÖ'nün 21 Mart 2023 tarihinde bildirmiş olduğu verilere göre vaka ve ölüm sayıları şu şekildedir (World Health Organization, 2023);

- Dünya genelinde toplam vaka: 486,246,238
- Dünya genelinde toplam ölüm sayısı: 10.015.945
- Türkiye genelinde toplam vaka sayısı: 15.396.256
- Türkiye genelinde toplam ölüm sayısı: 133.854 olarak yayınlanmıştır

Bunun yanında 21 Mart 2023 tarihi itibarıyla toplam 11,9 milyar doz aşı uygulandığı belirtilmiştir.

1.4.1.1. Dünya'da Covid-19

İnsan sağlığı ile hastalıkların ilişkisi yeni bir kavram olmayıp, süregelen bir konudur. Çin'de Covid-19'un ortaya çıkması, son yüzyılın en büyük salgın hastalığını küresel halk sağlığı sorununu beraberinde getirmiştir. Oldukça bulaşıcı olan virüsün insandan insana yayılması, öksürme, hapşırma, solunum damlacıkları veya bunlardan birine maruz kalan enfekte kişinin yakın temas ile gerçekleşmektedir (Phan vd., 2020:873; Chakraborty ve Maity, 2020:2). Covid-19 salgını, ortaya çıkmasından kısa süre sonra birçok ülkeye yayılmış tüm dünyada gündelik hayatı durma noktasına getirmiştir. İnsan ilişki ve etkileşimini içeren her faaliyeti etkilemiştir.

Covid-19 için küresel olarak onaylanmış ilaç ve tedaviler olmamasına karşın, tüm dünyada ülkeleri tarafından hastalığın yönetilme adımlarında; alınan zorunlu önlemler doğrultusunda erken teşhis konulabilmesi ve karantina uygulamalarının getirilmesiyle hastalığın yayılmasını kısıtlamak amaçlanmıştır. İlaç kullanımı ve aşılama dışında, düzenli el yıkama, yüz maskesi kullanımı, sosyal mesafe ve karantinaya alma gibi tedbirler önerilmiştir. Karantina, Pandeminin yayılmasını engellemenin yanında; hareketlilik kısıtlamalarıyla insan temasını azaltan önlemler yoluyla insanların yaşam tarzını değiştirmek, uzaktan çalışmak ve toplantıları yasaklamak da dahil olmak üzere çeşitli geniş kapsamlı etkilere sahip olmuştur (Domenico vd., 2020:4). Yerel ve uluslararası önlemler insanlar arasındaki günlük etkileşimleri sınırlandırmış, insan ve malların hareketi kısıtlanmıştır. Bu kısıtlamalar ile gıda zinciri güvenliğini, küresel ekonomiyi, eğitimi, sağlık hizmetlerini, artan depresyon ve diğer akıl sağlığı sorunlarını beraberinde getirmiştir (Onyeka vd., 2021:5). Ülkelerin aldıkları tedbirlerden en başta etkilenen başlıca sektör turizm sektörü olmuştur. Dolayısıyla ekonomik anlamda birçok kayıp yaşamışlardır (Arıca ve Kaya, 2022:114). Dünya genelinde, psikolojik ve mali alanlarda oldukça

sıkıntılı bir süreç ile karşı karşıya bırakmış ve çok yönlü bir krize neden olan Covid-19 pandemisi; ülkeler arası sınır ve uzaklık kavramını ortadan kaldıran küreselleşmenin de etkisiyle tarihte yaşanan tüm finansal kriz ve salgınlardan daha yıkıcı bir iz bırakmıştır. Hastalığın yayılma hızına bağlı olarak, küresel ekonomi içerisinde bulunan; tedarik zincirleri, istihdam, üretim gibi alanların Pandeminin verebileceği kalıcı zararları indirgeyebilmek adına büyük ölçekli finansal önlemler uygulamaya konulmuştur (Pelit ve Irmak, 2022: 80).

1.4.1.2. Türkiye’de Covid-19

Covid-19’un dünyada etkili olmaya başlamasıyla birlikte Türkiye’de vaka 11 Mart 2020’de kaydedilmiş ardından 17 Mart 2020 tarihinde ilk Covid-19 nedenli can kaybı yaşanmıştır. Türkiye’de salgın karşısında alınan önlemlerden bazıları şu şekilde sıralanabilir (Güngör, 2020: 831-836).

- Ülkeye hava, kara, deniz yoluyla yolcu taşımacılığına kapatılmıştır,
- Eğitim ve Öğretime ara verilmesi kararıyla tüm ilköğretim, lise ve üniversitelerde kapanmaya gidilmiştir,
- Spor karşılaşmaları seyircisiz şekilde gerçekleşmiş sonrasında süresiz erteleme kararı alınmıştır,
- Alınan tedbirlerin tanıtılması açısından “Evde Kal, Hayat Eve Sığar” gibi çağrılar yapılmıştır,
- Sokağa çıkma kısıtlamaları 65 yaş üzerine ve 20 yaş altında bireylere getirilmiş kademeli olarak sürdürülmüştür,
- Mayıs 2020’nin sonuna kadar hafta sonlarını kapsayan sokağa çıkma kısıtlamaları kararları uygulanmaya konulmuştur,
- Takip eden haziran ayıyla birlikte “Yeni Normal” dönem olarak belirtildi ve bu süreçte konulmuş olan kısıtlamaların bir kısmı kaldırılmış,
- Şehirlerarası seyahatlere kontrollü biçimde izinler verilerek tekrar başlatılmış;
- Alışveriş merkezleri, kafe ve restoranlarda Sağlık Bakanlığı tarafından işletmeler için belirlemiş olduğu bazı hijyen önlemleri ile faaliyet göstermeye başlamıştır.

Türkiye Ekonomi Kurumu’nun (TEK) yayınladığı rapora göre, zorunlu izolasyon önlemleri nedeniyle tüketimde düşüş yaşanmıştır (TEK, 2023, s.12).

Covid-19 Türkiye’de salgın nedeni ile alınmış olan bazı önlemler turizm alanını da içermektedir bunları özetlemek gerekirse;

- Turizm Sektörü de mücbir sebep sayılmış sektörler içerisinde değerlendirilerek 2020 haziran ayının sonuna kadar ödenmesi gereken

Muhtasar beyanname, KDV beyanname ve ödemeleri, irtifak hakkı bedeli, sigorta prim ödemeleri 6 ay süresince ertelendiği açıklanmıştır,

- Konaklama Vergisi 2021 yılı ocak ayı tarihine kadar ertelenmiştir,
- Haziran 2020 sonuna kadar iç hat uçuşlarında KDV oranları %18’den %1 oranına düşürülmüştür,
- Kısa çalışma ödeneği desteği turizm sektörü içindeki işletmelere sağlanmıştır,
- “İşe Devam Kredisi” başvurularının koşulları seyahat acentelerinin başvuruları için esnekliğe gidilmiş ve bu krediye başvurular Bakanlık internet sayfası üzerinden gerçekleştirilmiş, Nisan 2020 tarihi itibarıyla kullanıma başlanacağı duyurulmuştur,

- Turist rehberliği yapmakta olan ve mesleklerine devam edemez durumda olan rehberler için kredi desteği sağlanmıştır,

Covid-19 sebebiyle rezervasyonların iptal edilmesi ile karşılaştıkları zararı telafi edebilmeleri amaçlı turizm işletmelerine finans desteği sağlamaları amacıyla kamu bankaları ile anlaşmaya gidilmiştir (Demir vd. 2020: 84).

T.C Sağlık Bakanlığı COVID-19 bilgilendirme platformunda yayınlanan rehber içerisinde belirtilenlere göre alınması gerekli önlemler şu şekilde belirtilmektedir (covid19.saglik.gov.tr ,2020);

- Mümkün olduğunca yurtdışı seyahatleri iptal edilmeli veya ertelenmelidir,
- El temizliği ve kişisel hijyen kurallarına dikkat edilmelidir, alkol bazlı el antiseptiği de kullanılabilir,
- Kişisel izolasyona uyulmadığı durumlarda göz, ağız, burun ile temasta dikkatli davranılmalıdır,
- Kalabalık olan ortamlara girmemeye özen göstermeli girmek zorunda kalındıysa tıbbi maskeler mutlaka kullanılmalıdır ve hastalık riski yüksek olması dolayısıyla mümkün olduğunca sağlık kurumlarına gitmek kısıtlanmalı, gidilmesi gerekli olan durumlarda temas en az şekilde gerçekleşmelidir,
- Öksürme ya da hapsirme durumlarında tek kullanımlık mendiller tercih edilmeli, eğer o anda mevcut değilse dirsek içi kullanılmalıdır,
- Yiyecek konusunda iyi pişirilmiş tercih edilmelidir,
- Enfeksiyonlar açısından yüksek oranda risk taşıyan çiftlik, canlı hayvan pazarı ve benzeri alanlardan kaçınılmalıdır,

Yurtiçi veya yurtdışı seyahatlerin ardından 14 gün süresince kişinin herhangi bir solunum yolu şikâyeti, belirtisi ortaya çıkmış ise maske kullanımına dikkat edilerek bulunduğu yere en yakın sağlık kuruluşuna gidilmelidir

1.4.2. Covid-19’un Çeşitli Boyutlarıyla Değerlendirilmesi ve Mücadele Yöntemleri

Covid-19 salgını, yayılması oldukça hızlı gerçekleşen bir pandemi olarak karşımıza çıkmıştır. Salgının acil durum hali olması ile, tüm dünya ülkeleri öncelikli olarak halk sağlığı kavramını göz önünde bulundurarak; çeşitli önlemler alma ve salgınla mücadele yoluna gitmişlerdir. Bu uygulamalardan ilk akla gelenleri Çin Halk Cumhuriyeti’nin başlatmış olduğu zorunlu izolasyon, hijyenik maske kullanılması, birebir eğitime ara verilmesi, entegre edilebildiği kadar evden çalışma uygulamalarının oluşturulması gibi önlemleri vaka oranlarının yükseldiği İtalya, ABD, İngiltere gibi devletler ve ülkemizde de uygulamaya konulmuştur. İngiltere, Fransa ve Almanya gibi birçok Avrupa ülkesi ulusal karantina ilan etmiştir (Chen vd., 2021: 641).

Gündelik yaşam içerisinde Covid-19 tedbirleri bağlamında dikkat edilmesi gerekli görülmeye başlanan kavramlar ile karşılaşıldığı söylenilebilir. Fiziksel mesafe, havalandırma, üretim, satış ve tedarik sektörünün, ekonomik döngünün bulunduğu her alanda çalışan hijyeni, çevre temizliği, spor salonu, yüzme havuzları ya da işletmelerdeki gibi kullandığımız her türlü soyunma odasının temizliği, yeterli ve erişilebilir tesisler, Covid-19 kaynaklı psikososyal tehlikeleri yönetme gibi kavramlar olarak örneklendirilebilir. Bu kavramlardan aşağıda kısaca bahsedilmiştir;

Fiziksel mesafe, başkalarıyla olan etkileşim sırasında kişisel alan sınırını korumak önemlidir. Mümkün bulunuyor ise en az, 1,5 metre fiziksel mesafede bulunmak, işyerlerinde fiziksel mesafenin korunmasına yardımcı olan işaretler sergilemek, bariyerler zeminlere yerleştirilen çıkartmalar yada uyarılar yerleştirmek, giriş-çıkış noktalarına gerekli dezenfektanları yerleştirmek, çalıştığımız alanlarda bulunabilecek insan sayısını sınırlı tutmak, herhangi bir faaliyet için fiziksel mesafeye uyulmadığı durumlarda risklerin değerlendirilmesi ve gerekli durumlarda koruyucu ekranlar kurmak gibi önlemlerin alınabilmesinin mümkün olması, işyerlerinde faaliyete devam etmek zorunda olan işgücüne gerekli önlem ve finansal destek verilmesinin gerekli olması gibi önlemler olarak sıralanabilir (Kula ve Başkan, 2022:252).

Faaliyetlerine devam etmek durumunda olan işletmeler açısından fiziksel mesafenin kontrol altında bulundurulması için ise; işyerine zorunlu olmayan ziyaretlerin sınırlandırılması için zorunlu olmayan ziyaretleri iptal etmek veya erteleme yoluna gitmek, teslimatlara ve yüklenicilere katılan işçi sayısını en az seviyeye indirmek, teslimatları fiziksel olarak gerçekleştirdikten sonra çalışanlar için el yıkama alanları veya alkol bazlı el dezenfektanı imkanını sağlamak, gerekli işi yüklenenlere hijyen ve fiziksel mesafe gereklilikleri konusunda net bir şekilde talimatları vermek, belgelerin elektronik sürümlerini

kullanmak, imzalara alternatifler oluşturmak bir fotoğraf yada yerine geçen bir kanıt olarak sunmak gibi önlemler sıralanabilir (İstanbul Ticaret Odası [İTO], 2020: 14).

Havalandırma kavramı üzerinde durmak gerekirse; kapalı ortamlarda veya yetersiz düzeyde havalandırılan alanlarda bulunan kişilerin, hastalığa yakalanma riski daha yüksektir. Enfekte olmuş biri ortamda bulunduğu anda, virüs bu kötü havalandırılan ortamda daha uzun süre kalabilir. Bir işyerinin kapalı alanları yeterli düzeyde havalandırılması havadaki virüs parçacıklarının sayısını seyreltir ve bulaşma riskini azaltır. Bu yöntem bir dizi enfeksiyon kontrol önleminin parçası olarak düşünülebilmektedir. Yeterli havalandırma, doğal veya mekanik havalandırma, doğal havalandırma, açık pencerelerden, kapılardan veya havalandırma ikisinin kombinasyonu kullanılarak sağlanabilir (Çağlar, 2020:70).

1.4.2.1. Dünya Geneline Etkileri

Covid-19' un pandemi olarak ilan edilmesiyle dünyanın birçok yerinde ekonomik ve sosyal hayatla ilgili topluluk olarak bir arada bulunmanın önüne geçilmesi amacıyla çeşitli tedbirler alma yolunda yasaklar getirilmiştir; eğitime ara verilmiş veya uzaktan eğitim ile sürdürülmeye başlanmış, çalışma hayatı esnek çalışma veya uzaktan çalışma sistemine entegre edilmiş; virüsün yayılmasını engelleyebilmek amacıyla seyahat kısıtları uygulanmış; yapılması planlanmış olan konser veya spor karşılaşmaları ertelenmiş; tıbbi maske kullanımı zorunlu kılınmış bunun yanında sokağa çıkma kısıtları getirilmiştir; ticari alanda restoran, kafeterya, alışveriş merkezleri, eğlence hizmeti sunan işletmeler kapatılmıştır. Bütün bu gelişmeler ile turizm sektörü başta olmak üzere birçok sektör üzerinde yanı sıra kültürel, ekonomik, sağlık ve sosyal alanlarda olumsuz etkileri gözlenmiştir (Silik, 2020: 345; Kılıç, 2020: 67).

Dünya çapında halk sağlığını önemli ölçüde etkileyen, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olan Covid-19 pandemisi; gıda sistemleri ve iş dünyası açısından oluşturduğu krizin yanında ekonomik açıdan on milyonlarca insanın yetersiz beslenme riski ve yoksullukla karşı karşıya bırakmıştır.

1.4.2.1.1. Sosyal Etkileri

Sosyoloji dalının bir alt sistemi olarak yer alan sağlık sosyolojisi insan ile toplum ilişkilerinden hareketle sağlık ve hastalık kavramlarının toplumsal açıdan ele alan bir bilim dalıdır. Sağlık kavramının tanımı içerisinde yalnızca fiziksel bir iyilik halinden değil aynı zamanda ruhen ve sosyal yönden bir iyilik halini kapsamaktadır. İnsanın sosyal bir varlık olarak bir arada yaşam sürmesi belirli bir kültürün oluşmasına neden olmakta ve sosyoloji, insan davranışlarının sosyal neden- sonuçlarını incelerken; sağlık sosyolojisi alanı

sağlık uygulamalarının sosyolojik perspektifi üzerinde durmuştur (Ekizler, 2020: 2).

Salgın hastalık herhangi bir bölgede, herhangi bir nedenle ortaya çıktığında neden olduğu panik ve stres ortamı başta olmak üzere insan hayatında neredeyse bütün sistemlere etki eden bir faktör olarak bulunmaktadır. Mevcut tüketim alışkanlıklarını değiştirebilme etkisi göz önüne alındığında salgınların başlangıç ve bitişlerinde toplumun tepki ve alışkanlıklarının hangi yönde şekilleneceği sosyal etkiler içerisinde bulunmaktadır.

Ortaya çıkan bir bulaşıcı hastalığın daha kolay etkileyip daha yüksek oranda görüldüğü bir kitle vardır. Örnek olarak Covid-19 hastalığı da üst yaş grubunu daha çok etkilemesi nedeniyle demografik yapıda değişikliklere sebep olabilmektedir. İnsanların hastalık süresince sosyal hayatlarının kısıtlanması, yaşam alanlarımız olan evlerde vakit geçirme zorunluluğunu ortaya çıkmıştır. Bu süreçten en çok etkilenen bir alan olarak eğitim sisteminin farklı bir kanal olarak uzaktan eğitime geçmesi ile teknolojinin eğitim alanında olmak üzere toplumda her alanda daha çok yaygınlaşması da önemli bir etki olarak bulunmaktadır. Sosyal etkileşimi azaltmak, hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla uygulamaya konulan önlemler ile insanların kalabalık ortamları hastalık riskinin yüksek olduğu bakış açısı ile günlük hayatta ve tatil seçimlerinde etkili olmuştur. Salgınlar sırasında toplumsal hayat üzerine düzenlenmesi gereken bazı öneriler sunulmuştur. Bunlar; salgınlar sırasında işletmelerin personellerini işten çıkarmasının önüne geçebilecek düzenlemeler, topluma hizmet eden hastanelerin her açıdan daha güçlü hale getirilmeleri, büyük şehirlerde pandemiler için kullanılabilir hastanelerin inşa edilmesinin gerekli olduğu, eğitim konularına eklenmesinin gerekli olduğu, bilim alanına daha fazla yatırım yapılmasına ek olarak oluşturulan kurullara sosyal bilimler uzmanlarının bulunduğu bir bilim kurulunun kurulması şeklinde özetlenebilir (Afacan ve Avcı, 2020: 12).

Bireysel anlamda ve toplumsal alanda genel bir etki gösteren Covid-19 pandemi süreci ve hastalığın sebep olduğu ölümleri göz önünde bulundurup psikolojik olarak sosyal etkileşime, neden olduğu belirsizlik ortamının etkilerinin de ayrıca ele alınması gereklidir. Bildiğimiz üzere zihinsel, mental ve fiziksel sağlık açısından sosyalleşme önemlidir. Pandemi süresince sosyal hayata ara verilmek durumunda kalınmıştır. Zorunlu kişisel izolasyonun neden olduğu olumsuz etki depresif ruh hali, kaygı durum bozuklukları, yalnızlık duygusunun bireyde hâkim olması gibi etkilerle açıklanabilmektedir. Aynı zamanda sınırlı fiziksel ortamları uzun süre paylaşmak durumunda olan bireylerarası şiddet davranışlarını ortaya çıkarabildiği düşünülmektedir. Süreç içerisinde vaka, ölüm sayılarının sürekli paylaşılmasına maruz kalınması, sosyal medyanın aktif olarak kullanıldığı bu dönemde toplumsal ilişkileri önemli düzeyde etkilediği

ortaya konulmuştur (Taştan ve Polatoğlu, 2020:531). Zorunlu sosyal mesafenin ve aşı düzenlemelerinin ötesine geçen bireyler üzerinde psikolojik etkilerinin bulunacağı ve kişisel eğilimleri etkileyeceği tahmin edilmektedir.

1.4.2.1.2. Sağlık Sistemlerine Etkileri

Bir salgın hastalık ortaya çıktığı süreçte bu salgından etkilenen sektörlerden biri kamu ve özel sağlık sistemidir. Hastane başvurularında yaşanan artış, idari ve operasyonel harcamalarda artışa yol açar. Covid-19 salgını tüm dünya üzerinde toplumun bütün kesimlerini dolayısıyla tüm sektörler için etkiler yaratmış olduğu göz önünde bulundurulduğunda her alanda yapılan çalışmaların bu literatürü hızla oluşturduğu gözlenmiştir. Wu ve McGoogan (2020) yaptıkları araştırmalarında Çin'de Koronavirüs hastalığında 11 şubat 2020 tarihi itibarıyla 72.314 vaka sayısı görülmesiyle salgının epidemiyolojik özelliklerini tanımlamışlar; vakaların % 87'sinin 30 ila 79 yaş grubu arasında olup, genel vaka ölüm oranı %2,3 olarak belirtilmiştir, ek olarak salgının tek bir şehirden tüm ülke düzeyine sadece 30 günde yayılmış vaka sayılarında hızlı şekilde artış gözlenmiştir, bu virüs SARS ve MERS salgınları ile karşılaştırılmış; Covid-19 vaka sayılarının daha yüksek olması, benzer bir yön olarak ise ikincil bulaşmaların çoğunun sağlık kuruluşlarında gerçekleştiğini, ancak daha bulaşıcı gözüktüğünü öne sürmüşlerdir. Ayrıca Çin'in salgını kontrol edebilmek için müdahale kapasitesinin daha gelişmiş olduğunu ve vakalara bakmak amacıyla iki yeni hastanenin derhal kurulduğunu, Wuhan ve çevresinde yaklaşık 40 milyon ila 60 milyon insan üzerinde önlemler alınmıştır. Bu salgınla sağlık hizmetlerinin gelecekte karşılaşılabilecek yeni tehditlere karşı bir tecrübe olduğunu vurgulamışlardır.

Covid-19 salgını tüm sektörlerde etki göstermiş olsa da, sağlık sistemleri iyi durumda olmayan ülkeleri daha kötü etkilemiştir. Virüsün tüm ortamlarda yayılabilmesi sağlık hizmetlerini olumsuz etkilemiştir. Sağlık, mevcut tesislerin kullanımı, tıbbi tedarik ve insan kaynakları yönetimi konusunda zorluk oluşturmuştur (Haileamlak, 2021: 1073).

Salgından en ciddi etkilenen ülkelerden İtalya genelinde sağlık sistemlerinin bu virüse karşı tepkilerine bakıldığında; Avrupa ülkelerinde bu salgının verebileceği hasar başlarda anlaşılmamıştır. Avrupa Birliği ülkelerinden önce İtalya'da Lombardia bölgesinde görülmüş ve iş seyahatleri dolayısıyla bu noktaya geldiği tahmin edilmektedir (Altınkaya, 2020: 17). İtalya bir yıl gibi bir süreçte 100.000 koronavirüs kaynaklı ölümle karşılaşmıştır, 9 mart 2020'de kısıtlama önlemleri alırken 463 kişi hayatını kaybettiği, 9.172 kişide enfeksiyon kaydedilmiş; aradan bir yıl geçtiğinde bu sayı 100.103 olarak kaydedilmiş, ve toplam enfeksiyon taşıyan sayısı 3 milyonu geçmiştir. Mayıs 2021'de ise ülkenin 20 bölgesinde renk kademeli bir kısıtlama getirilerek yayılmayı

ve sağlık kuruluşlarının mücadelesini sürdürmektedir ayrıca aşı çalışmaları sağlık çalışanlarının virüsten etkilenme oranını düşürmüş hükümet tarafından insanları kurallara uymaya devam etmesi konusunda mesajlar verilmektedir (The Guardian; 2020).

Benzer şekilde en fazla etkilenen ülkelerden olan ABD’de Covid-19 sağlık sistemini çok yönden zorlamıştır, sağlık çalışanlarının duygusal veya fiziksel hasarlarının yanında finansal yardım ihtiyacı ve sınırlı kişisel ekipman, hastane yeri tedariki bu zorluklardan bazılarıdır. 27 Mart 2020’de çıkarılan yasa ile 2 trilyon dolarlık bir destek paketi sunulmuştur. Sağlık bakanlığına 100 milyar dolar, sağlık uygulamalarına 30 milyar dolar bu krizle ilgili masrafları karşılamak için sağlanmıştır ardından 24 Nisan 2020’de 3 trilyon dolar daha tahsis edilmiş; hastanelerin geliştirilmesi, hasta bakımları, yedek işgücü, mevcut çalışanların fazla mesai ücretleri, personelin eğitilmesi gibi alanlarda kullanılmıştır. Ek olarak küçük işletmelere desteği de içeren 484 milyar dolarlık başka bir paket daha sunulmuştur (Satiani ve Davis, 2020: 1856).

New York Times’in (2021) yayınladığı haberlere göre Mayıs 2021’ de bazı istatistikler ise şöyledir;

- Ülkede, günde yaklaşık 30.000 vaka ile yaklaşık 11 aylık süreçte en az vaka oranı görülmekle birlikte, ölümlerin geçen yazdan bu yana en düşük seviyede olduğu belirtilmiş,
- Amerika Birleşik Devletleri’nde yaklaşık beş kişiden ikisi aşılanmıştır ve her gün yaklaşık 1,8 milyon insanın aşılandığı kayda geçmiştir,
- Eyaletlerde yeni vaka oranlarında fazla bir artış söz konusu değildir ve son 14 günlük süreçte bu oranlarda %40 veya daha fazla oranda düşüş gözlenmiştir,
- İlkbaharda vaka sayılarının en yüksek olduğu belirtilen eyalet olan Michigan’da vakaların son bir ay süresince düşüş yaşanmıştır (Nisan ayı ortasında günlük vaka sayıları 7.800 iken yaklaşık 1.700 vaka burada görülmüş).

Hindistan sağlık sistemleri her yönden yetersiz kalması yeterli donanıma sahip olunmadığının da bir işaretidir; ülkenin yetersiz altyapısı, nüfusunda etkisi veya İngiliz varyantına maruz kalması ardından enfekte vaka sayısının artmasıyla yeni varyantların ortaya çıkması ve bu yeni ortaya çıkan varyantın daha hızlı yayıldığı gözlenmesi gibi nedenlerle Hindistan ağır bir tabloyla karşılaşmıştır (Goel vd., 2021: 162).

Covid-19 her anlamda kriz ortamı oluşturmuş olmasının yanında gelecek adına da endişelere sebep olmuş ve küresel anlamda sağlık sistemleri yetersiz kalmış bulunmaktadır.

1.4.2.1.3. Ekonomik Etkileri

Tarih içerisinde bulunulan çağı değişime uğratan ve savaşların seyrini büyük oranda etkileyen salgın hastalıklar, ekonomik sistem ve anlayışların yıkılmasında etkili olmuş, toplumsal düzen içerisinde insanların sosyal, psikolojik, ekonomik ve finansal alanlarda birçok bedelle karşılaştığı bir çaresizlik durumu oluşturmuştur. Küresel salgınlar esnasında devlet müdahale ve politikalarının uygulamaya konulması kaçınılmazdır. Bir yandan ekonomik durgunluğun giderilmesi yönünde destek paketlerinin açıklanması, diğer yandan sağlık harcamaları, personel eğitimi, aşı ve tedavi çalışmaları gibi sosyal devlet olmanın gereği olarak halk sağlığının sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi açısından sosyal güvenlik harcamalarının düzenlenmesi faktörleri sıralanabilir (Cinel, 2020:137).

Covid-19 pandemisi tedarik zinciri krizi olarak tanımlanabilmesi muhtemel bir kontektstir (Ivanov, 2021: 5). Diğer bir anlatımla salgının küresel ekonomik büyüme üstünde önemli ölçüde etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Covid-19 yalnızca ekonomileri güçsüz ülkeleri değil iktisadi varlıkları anlamında güçlü konumda nitelendirilen ülke ekonomilerini de; hastaların bakımları, salgından etkilenen işletmelere destek vermek amacıyla oluşturulan fonların oluşturulması gibi nedenlerle, yüksek oranlarda harcamaya ve bu harcamalarda yüksek oranlarda enflasyona ek olarak artan işsizlik tehdidi ile karşılaşmalarına sebep olmuştur. Tarım, sanayi, ulaşım, turizm, sağlık, bankacılık ve finans, enerji piyasaları gibi doğrudan ya da dolaylı birbirleriyle etkileşimde bulunan birçok sektörü olumsuz yönde etkilemiş bir ekonomik durgunluk ile karşı karşıya bırakmıştır (Duran ve Acar, 2020: 57). Gelişmekte olan ülkelerde ise yoğun yabancı sermaye çıkışı yaşanması, ihracat kanallarında görülen daralmaya ilaveten petrol fiyatlarına yansımaları olarak sıralanmaktadır. 2020 yılı Mart ayı döneminde gelişmekte olan ülkelerde tahvil, bono satış işlemlerinde 83,3 milyar dolar çıkış yaşanmıştır; bu bağlamda bu ülkelerin kurları dolar karşısında değer kaybetmiştir. Brezilya, Meksika gibi ülkelere ek Türk lirası da bu süreçte değer kaybeden kurlar arasında yer almıştır (Yorulmaz ve Kaptan, 2020: 24). Küresel tedarik zincirleri kanalı işleyiş biçiminde aksaklıklar yaşanmış bunun sonucu olarak da işlem maliyetlerinde artış yaşanmıştır; özellikle tedariklerinin büyük oranını Çin’den sağlayan üreticilerin zararları da yüksek olmuştur. ABD de bulunan kuruluşların yaklaşık %75’i tedarik firmalarıyla olan ilişkilerinde aksaklıklar yaşandığını bildirmiştir (Cinel, 2020: 132).

Ülkeler düzeyinde mali müdahale açısından öncelik olarak, insanların refahını korumak, hastalara bakmak ve virüsün yayılmasını yavaşlatmak için sağlıkla ilgili harcamaların yapılmasını sağlamaktır. Salgının hızını asgari

seviyeye çekmek amacıyla gerçekleştirilen önlemler ile, ekonomik bir daralma, işsizlik oranında artış, dış ticaret faaliyetlerinin azalması, borçluluk oranlarının artışı, finansal kırılganlığın ortaya çıkışı gibi sonuçlar görülmüştür (Arslan ve Bayar, 2020: 100).

Altumur, (2021) salgının Türkiye finans piyasaları üzerindeki etkisini Borsa İstanbul A.Ş içerisinde bulunan aralarında Turizm sektörünün de yer aldığı on piyasa endeksini aralarında ele alarak olay çalışması yöntemini kullanarak incelemiştir; piyasalara katılanların bilgi sahibi olmadıklarını bunun sonucu olarak ise anormal getiriye ek olarak sektörler üzerindeki değerlendirilmesinde turizm alanı başta olmak üzere tekstil, bilişim teknolojileri alanlarının negatif anormal getiri adı altında diğer alanlardan daha fazla etkilendiğini ortaya koymuştur.

Ajmal vd., (2021) pandeminin küresel ekonomi anlamında mevcut ve gelecekte oluşabilecek etkilerini inceledikleri çalışmalarında ekonomik faaliyetleri durdurma noktasına getiren pandeminin küresel ekonomide oluşan talep ve tedarik zincirlerindeki yaygın bozulma, küresel ticaretin yavaşlaması sevkiyat ve yerel yönetimlerce uygulanan seyahatle alakalı olan kısıtlamalar nedeniyle gerçekleşmiştir. Ortaya çıkan orantısız etkisi, tüketim davranışlarında yaşattığı azalış, sermaye piyasaları yatırımlarında ve hisse senedi fiyatlarında düşüş etkisi yaratması, hükümet harcamalarının kalkınma projelerinde kullanılma oranının azalması yeni borçlanmaların artması ihracatta düşüş, uluslararası piyasalar üzerinde durmuşlar ve ekonomik zararların indirgenmesi amacıyla dünya liderlerinin harekete geçmelerinin gerekliliğini vurgulamışlardır. Liderlerin esnekliği, uyarlanabilirlik, etkililik, iş gücünün korunması ve tedarik zincirlerinin dolaylı ve doğrudan etkileri sebebiyle dayanıklılıklarını artırmak gibi amaçlarla modern teknolojilerin verimli kullanımının kuruluşlara yardımcı bir faktör olarak bulunduğunu öne sürmüşlerdir.

1.4.3. Covid-19’un Sektörlere Etkileri

Covid-19 ile mücadele sürecinde alınan önlemler doğrudan ekonomiye etki etmiş, toplam talepte değişim gözlenmiş, tedarik zincirleri ve üretim kapasitelerinde düşüşe sebep olmuştur (Bakırtaş ve Ozan, 2021: 71). Ekonomi üzerinde oluşan uzun vadeli etkileri, gelecek dönemlerde tüketici beklenti ve davranışlarının değişmesi muhtemel olarak görülmektedir. Genel anlamda yapılan değerlendirmelerde ilk olarak hizmet endüstrisini oluşturan konaklama işletmeleri, ulaşım faaliyetlerini gerçekleştiren işletmeleri, yeme- içme hizmeti ve eğlence hizmeti sağlayan işletmeleri bütünüyle etkilemiş, uluslararası tedarik zincirleri üzerinde yarattığı etkiler sebebiyle sanayi alanını da doğrudan etkilediğini söylemek mümkündür (Eşsiz ve Durucan, 2021: 207-208).

Uluslararası sınırların kısmi kapatılması, ticaret alanında getirilen kısıtlamalar ve karantina önlemlerinin alınma zorunluluğu firmaların üretimlerini büyük

ölçüde etkilemiştir. Çoğu ülke karantina uygulamaları ile salgının yayılmasını önlemeyi amaçlamıştır. Covid-19 salgını ile mücadele süreci dolayısıyla farklı olumsuz sonuçlar meydana getirmiştir. Covid-19’un sektörlere etkileri seçilmiş olan birkaç sektör başlığı ile aşağıda incelenmiştir.

1.4.3.1. İmalat Sektörüne Etkileri

İmalat kavramı genel anlamıyla ürün elde etmek amacıyla, belli ekipman, emek, makineler, kimyasal veya biyolojik işleme veya formülasyon yardımıyla belirli parçaların özelliklerini, şekillerini değiştirmek veya işlevselleştirme işlemlerinin uygulanmasıdır (Poyraz, 2010: 6).

İmalat sektörü; diğer sektörler ile kıyaslandığında daha verimli, ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile doğrudan ilişkili, refah seviyesini artıran bir sektör olarak bulunmaktadır. Üretim ve istihdam payının yüksek olması nedeniyle ekonomik gelişmişliği temsil eden ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından önemli bir konuma sahiptir (Karakaş ve Fidancan, 2022: 43). Pandemi sürecinde uluslararası sınırlara getirilen sınırlandırmalar, ticaret alanında getirilen kısıtlamalar ve karantina önlemlerinin alınma zorunluluğu firmaların üretimlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Belli bir girdinin satın alınması, satış yapılması için gerekli pazarlara ulaşımın sektöre uğraması gibi nedenlerle yerel ve uluslararası gıda tedarik zincirleri zarar görmüştür (Bayraktar, 2020: 3420). İmalat sektöründe küresel boyutta önemli bir payı bulunan Çin’de yaşanan aksama ve duraksamalar tedarik zincirinin başka ülkelere kayması ihtimalini birlikte getirmiştir. Avrupa ülkelerinde imalat sanayi üretiminin kayda değer bir kısmı Çin’e bağımlı bir durumda iken Türkiye’de; imalat sanayi katma değerinin %5’lik bir oranı Çin’den gelen girdiler ile sağlanmaktadır. En çok etkilenen sektörlerin tekstil, giyim ve otomotiv olduğu ortaya konulmuştur (TSKB, 2020:9).

Covid-19 tedbirlerinin uygulanmaya başlanması ile, tüketici harcamaları, yatırımlar ve uluslararası ticaret gibi birçok alan etki altında kalmıştır. Ülkelerde talep oranının yaşanan süreç dolayısıyla azalması, uluslararası maliyetlerin artışı imalat hacminde azalmaya yol açmıştır (Marangoz ve Özen, 2021: 57).

Covid-19 salgınının ortaya çıkmasının ardından hızlı bir şekilde küreselleşmesi salgının küresel olarak üretim ve talep hacimlerinde azalışa sebep olmuştur. Dünyanın her yerinde pandeminin etkilerine karşılık alınan önlemler dahilinde sınırlara getirilen kısıtlamalar benzeri tüm uygulamalar ile ekonomileri etkilemiştir. Sanayi alanında üretim hacimleri ve işgücü kapasitesinin oluşturduğu talepte düşüşe yol açmıştır. Tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklık nedeni üretim ve ulaşım bağlantıları zorluk yaşamıştır. Endüstriyel üretim üzerinde yaşanan aksaklık nedeniyle solunum cihazları, bazı ilaç ve özel ekipmanlara olan talep artışı nedeniyle çoğu üretici kapasite

sorunuyla baş başa kalmıştır (Bakırtaş ve Ozan, 2021: 60; Karakaş ve Fidancan, 2022: 44).

1.4.3.2. Perakende Sektörüne Etkileri

Perakende sektörü, üretici ve son tüketicilere malların ulaşmasını sağlayan aracı hizmetler bütünüdür. Üretici tarafların temsilciliğini ve tüketicilerin garantörü konumunda yer alan bir sektördür. Bu faaliyetleri yapan kuruluş veya kişiler satış yeri ve satış şekli fark etmeksizin perakendecilik gerçekleştiriyor anlamına gelmektedir (Öztürk, 2006: 69). Covid-19 sebebiyle uygulamaya konulan sınırlandırmalar, tüketicilerin panik satın alma davranışı göstermesine yol açmıştır. Üretici taraflarda ise bu davranış ve yaşanan tedarik sıkıntıları nedeniyle arz noktasında olumsuz durumlar ile karşılaşmışlardır. Çevrimiçi alışveriş oranı artış göstermiş, birçok çevrimiçi satın alma platformu halihazırda bulunan firmalarda dahi tedarik problemlerinin yanı sıra lojistik problemleri görülmüştür (Gündeş vd., 2023: 3).

İmalat ve perakende sektörlerinin pandemi sürecinde personel ve tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklıklar nedeniyle Covid-19 etkisi altında kalan sektörler oldukları öne sürülmektedir. Tedarik zincirlerine olan olumsuz etkinin yanında bazı sektörlerde üretim tamamen durdurulmuştur. Lüks perakendeciler ve özellikle karmaşık bir tedarik zincirine bağlı bulunan perakende sektörleri belirsizlik ortamında çeşitli sorunlarla başbaşa kalmışlardır (Deloitte, 2020). Salgın sebebiyle kapanmanın ardından çevrimiçi piyasaya sunulan ürünlerde hızlı şekilde artış yaşanmıştır. Alışveriş merkezleri ve büyük mağazalar durumdan etkilenmiş ve geliştirmekte olan topluluk mağazaları ve çevrimiçi mağazalar ticaret hacimlerini artırmakta ve çok sayıda yeni müşteri potansiyeli kazanmaktadır. Ancak bu perakendeciler de aynı zamanda trafik kontrolleri, iller arası tedarik sınırlandırmaları ve teslimat kapasitesinin olmaması nedeniyle tedarik zinciri zorluklarıyla karşı karşıya kalmışlardır (KPMG; 2023).

Perakende sektörü pandemiden farklı şekillerde etkilenirken, belirli alanlarda hizmet sağlayıcısı rolünde olan bazı perakendeciler rekor düzeyde kar sağlamış, bazı perakendeciler ise iflas durumuna gelmişlerdir. Personel temini, tedarik zinciri kesintileri ve teknoloji altyapısı gibi zorluklar, daha düşük tüketici harcamaları ve pandemi kısıtlamaları gibi zorluklar ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durumlar karşısında endüstrinin değişim eğilimi daha hızlı gelişmeye açıktır. Elde edilen verilere göre; pandemi öncesi çevrimiçi alışveriş oranı %10 düzeyinde iken pandemi sırasında %60 oranında görülmüştür. Perakendeciler için değişen koşullar altında daha esnek yapılanmaları ve uyum sağlamaları önerilerinin yanında daha iyi envanter yönetimi ve yerine getirme için mevcut alanlardan yararlanmayı, borç verme ve finansman ortaklarıyla ilişkileri güçlendirmeyi tedarik zinciri ağlarını yerel ve geleneksel olmayan

farklı kaynaklar arama yoluna gitme ve kira koşulları üzerine iyileştirici bir olanağın mevcut olup olmadığı ile ilgili seçeneklerin değerlendirilmesi gibi öneriler bulunmaktadır (ILO, 2023).

Pandeminin geleceği, mevcut durum, beklentiler ve politika önerileri başlıklı rapora göre; dünyada ve ülkemizde sağlık tehdidi olarak ortaya çıkan pandemiye engellemek adına alınan önlemler neticesinde ekonomik ve sosyal sorunları beraberinde getirmiştir. 1,4 trilyon TL’lik bir ciro hacmi ve son beş yıllık %17’lik büyüme ivmesiyle ülkemiz ekonomisinin önemli bir paya sahip perakende sektörü, toplam istihdam içerisinde %10’luk bir paya sahiptir. Covid-19 ile tüketicinin değişen beklentilerini karşılamak amacıyla yoğun rekabet ortamında gerekli dönüşümlerle eşgüdümlü hareket etmesi gerekmektedir. Söz konusu dönüşümlerden bazıları; satış kanallarını çoklu tutmak, mevcut yatırımların verimliliği üzerinde durmak, tedarik zincirleri üzerinde iş modellerinde ve çalışma biçimlerinde değişikliklere gidilmesi olarak sunulmuştur (TÜSİAD, 2021:10-17).

Covid-19’un ortaya çıkmasından sonra perakende sektörünün geleceğine ilişkin bulunulan tahminler artan enflasyon oranlarının da etkisiyle çoğunlukla olumsuz yönde olmuştur. Ancak olumlu olarak nitelendirilebilecek sonuçlarda ortaya çıkarmıştır. Sektörü yönlendiren uzun süredir mevcut olan eski sistem ve stratejilerini gözden geçirmek durumunda kalmışlardır. Bu yönden bir yenilenme yaşanmış olmasıyla birçok perakendeciye daha istikrarlı ve potansiyel olarak daha karlı pozisyonlar elde etmelerine yardımcı olabilecek niteliktedir (Deloitte, 2020: 6).

Tüm dünyaya yayılan ve arkasında kalıcı olacağı düşünülen değişimler yaratan Covid-19 salgın hastalığı bütün alanlardaki etkileri göz önünde bulundurulduğunda çalışma şeklimiz başta olmak üzere hayatlarımızı nasıl yaşayacağımızı derinden etkilemiştir. Bu etkilerin uzun vadeli etkileri olacağı açıktır. Perakende sektörü dahil olmak üzere her sektörde şirketlerin yeni normal olarak tanımlanan süreç içerisinde uyum sağlamalarında yeni teknolojilere açık ve yeni çalışma yöntemlerini benimsemeleri gerekeceği söylenilebilmektedir.

1.4.3.3. Turizm Sektörüne Etkileri

Turizm endüstrisinde temel aktör seyahat kavramıdır. Seyahat, çeşitli dinlenme eğlence, iş, boş zaman değerlendirilmesi, dini ziyaretler veya başka bir amaç doğrultusunda istihdam edilmek dışında her zaman ikamet edilen bölge dışında bir varış noktasına gerçekleştirilen faaliyetler olarak tanımlanmaktadır (Dinçer vd., 2015: 5).

Covid-19 salgını küresel boyutta en çok etkilediği muhtemel olan turizm sektöründe, 2020 yılında tüm işlevlerin durmasına yol açmıştır. Aşı süreçlerinin

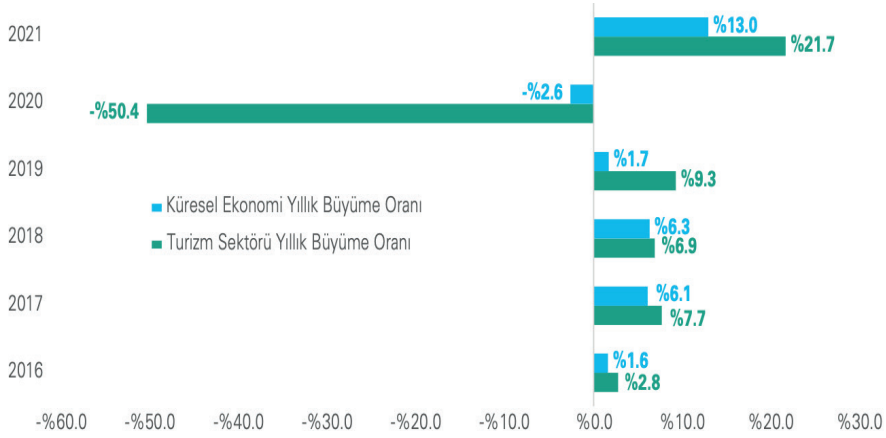

yavaş ilerlemesi mevcut hasarın daha büyük olmasına neden olmuştur. İlerleyen süreçte 2021 normalleşme dönemi olarak başlamış, yıl ortasına gelindiğinde 176 milyonu geçen vaka sayısı olmasına rağmen salgın tedbirlerinde bir yumuşama olmuştur. Yerel hükümet yöneticilerinin gündeminde olan ve sektör içerisinde bulunan işletmelerin sürdürülebilirliğinin sağlanması turizm sektörü açısından son derece önemli görülmüştür. Burada havayolu işletmelerinden yerel pansiyonlara kadar nakit akışlarının sert bir stres ile karşı karşıya kalması, devlet desteklerinin gerekliliğini artırmıştır (KPMG, 2021: 2).

Herhangi bir ülke için turizm sanayi, ekonomik kalkınma gibi hayati araçlardan biri ve bir istihdam kaynağıdır; pek çok ülkede insanların geçim kaynağı doğrudan ya da dolaylı yollardan turizm endüstrisine bağlı bulunmaktadır. Dış etkenlere karşı daha kırılgan yapıda olan bu sektör, salgının doğrudan etkilediği sektörlerdendir. Salgın sürecinde alınan önlemler neticesinde gerçekleşen belirsizlik ortamı turizm faaliyetlerinde negatif etki yaratmıştır. İnsanların tatil anlayışı ve iç turizme katılım gösterme beklentisi bulunmaktadır (Çetin ve Göktepe, 2020: 95-96).

Covid-19, uluslararası düzeyde turizm üzerinde negatif bir etki yaratmıştır; insanlar neredeyse yalnızca sağlıklarına yönelik düşünmek durumunda kalmışlardır. Öncelikleri sağlıklarını tehdit eden bir durumdan kaçınmışlardır dolayısıyla planlanan seyahatler ertelenmiş veya iptal edilmiştir bu durum haliyle turizm gelirlerinde düşüşe neden olmuştur (Bağcı vd., 2020: 335). Salgın sebebiyle uluslararası ve ulusal hava yolu uçuşları iptal edilmek zorunda kalmıştır, seyahat eden insanlara varış noktalarında belli sürelerde karantinada kalmalarının zorunlu hale getirilmesi, daha Türkiye de olduğu gibi sokağa çıkma engellerinin konulması gibi yayılmayı sınırlandırmak için alınan bu tür önlemlerinde etkisi ile bütün dünya genelinde seyahatler durma noktasına gelmiştir (Özaltın, 2020: 209).

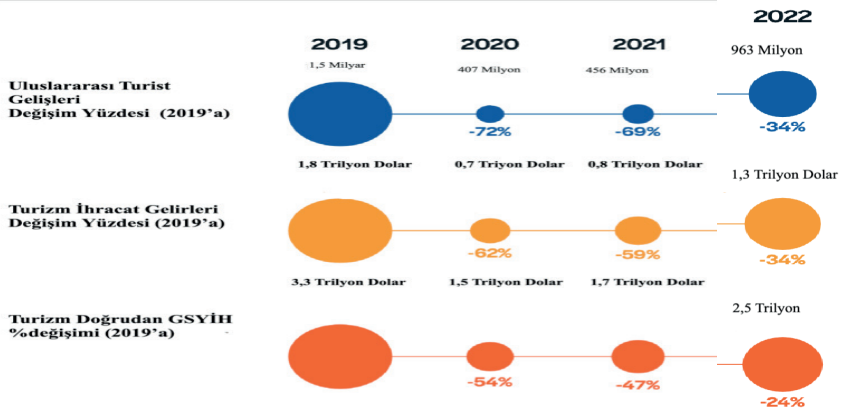
Şekil 1: Küresel ve Sektörel Büyüme Değerleri

Kaynak: KPMG, 2022: 7; <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2022/10/kpmg-perspektifinden-turizm-sektorune-bakis.pdf>

Yaşanan daralma ile 2019 yılı 9,2 trilyon dolarlık bir büyüklüğe sahip olan sektör 2020 yılını 4,7 trilyon dolar büyüklükle kapatmıştır. 2021 yılında iyileşmeye başlayan sektör pandemi öncesine dönmeye başlamıştır. Aşılmanın artması ve sınırların açılmasıyla birlikte dikkat çeken bir iyileşme gözlenmiştir. Turizm sektörü genel itibariyle 2020 yılındaki düşüşün ardından 2021 yılında performanslarda olumlu yönde bir artış gözlenmiştir.

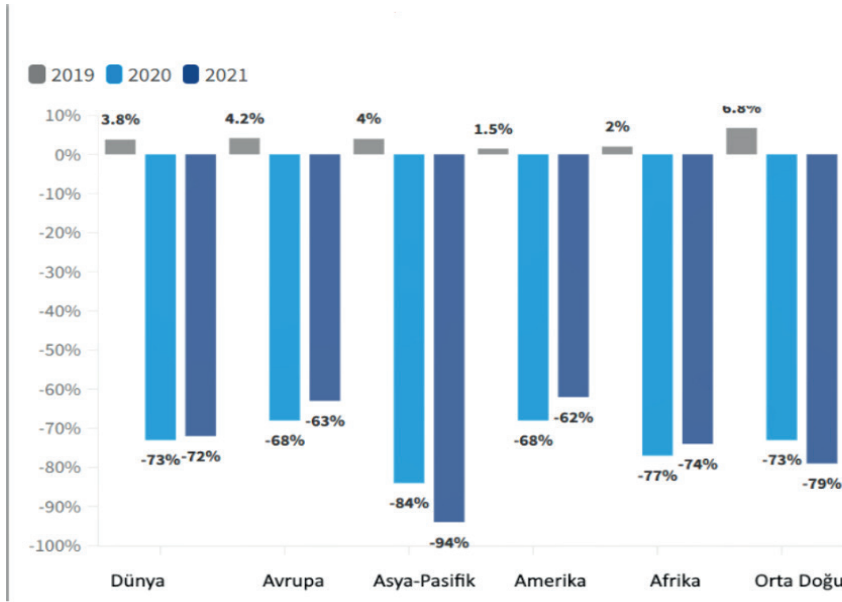
Şekil 2: Covid-19 Pandemisinin Turizm Sektörüne Etkisi

Kaynak: UNWTO, 2023:3; <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284424504>

Turizm sektörü Covid-19 salgını ile, 2020 ve 2021 yılları arasında tarihteki en derin krizlerden biri ile karşı karşıya kalmıştır. Uluslararası turizm hareketliliği 2019’da 1.465 milyon iken, %72 oranında bir düşüş ile 2020 yılı istatistiklerinde 407 milyon seviyesine inmiştir. 2021 yılında orta dereceli bir toparlanma ile 2019 yılı seviyelerini yakalayamamıştır. Uluslararası turizmden elde edilen ihracat gelirleri, 2019’a kıyasla 2020’de %62 ve 2021’de %59 bir düşüş yaşanmıştır. Turizmin doğrudan gayri safi yurtiçi hasıla olarak ölçülen ekonomik katkısı, 2019’da küresel GSYİH’nın %4’ünden 2020 ve 2021 yıllarında %2 oranına gerilemiştir. 2022 yılı ile birlikte, üç yıl için toplam zarar 4,2 trilyon dolar olmuştur.

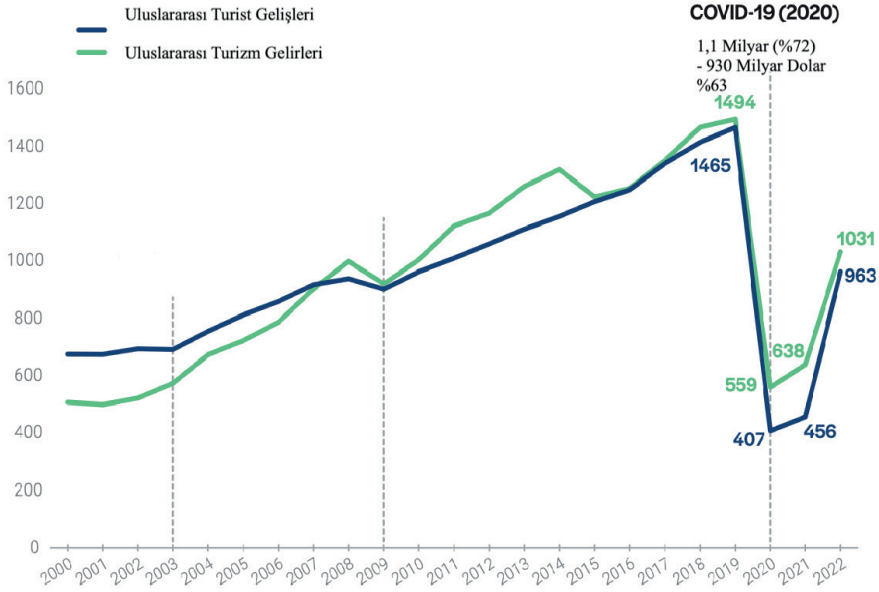
Şekil 3: Dünya Geneli Turist Sayısında Yaşanan Değişim (%)

Kaynak: Türsab, 2022:1; <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/dunya-turizm-istatistik/unwto-2021-yilsonu-degerlendirmesi.pdf>

Uluslararası turist sayıları 2021 yılında bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında 415 milyon kişi ile %4'lük bir artış sağlamıştır. Bu artışa rağmen Covid-19 salgını öncesi dönemi (2019)'nin %72 altında kalmıştır. Dünya genelinde iyileşmeler farklılık göstermiştir. Bunun nedenleri olarak, aşılama oranı, ulaşım sınırlandırmaları ve tüketicilerin güvenleri gibi faktörler gösterilmiştir (Türsab, 2022:1).

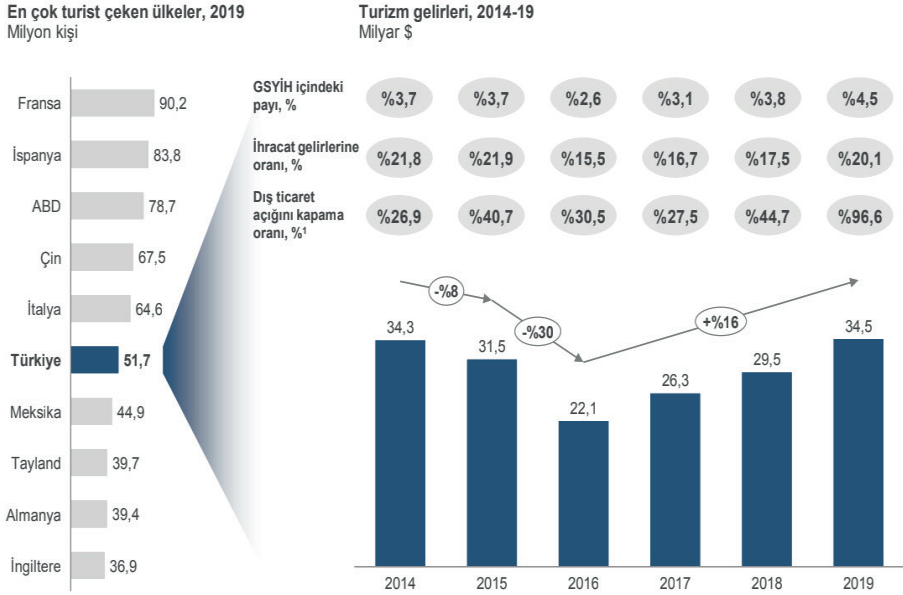
Şekil 4: Uluslararası Turist Gelişleri ve Turizm Gelirleri

Kaynak: UNWTO, 2023:3; <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284424504>

2022 yılında toplam yaklaşık 963 milyon turist uluslararası turizme katılmıştır. 2021 yılından daha iyi bir veri olmasına rağmen 2019 öncesini henüz yakalayamamıştır.

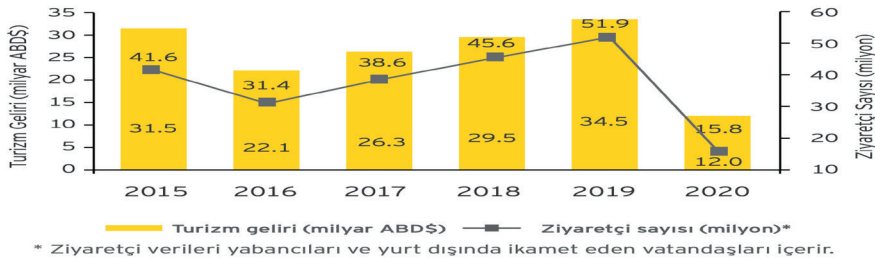
Şekil 5: Türkiye Turizm Sektörünün Dünyada ve Türkiye’deki Konumu

Kaynak: TTYD (Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği) 2020: 4; <https://ttyd.org.tr/wp-content/uploads/2021/12/Turizm-Sektorunun-Yeniden-Yapilanmasi.pdf>

Türkiye’de turizm sektörü, 2019 yılına bakıldığında; dünya genelinde en çok turist çeken ülkeler arasında 6. sırada olup, 51,7 milyon turist ağırlayarak 34,5 milyar dolar gelir elde etmiştir. Covid-19 salgının etkileri hissedilinceye kadar istikrarlı bir ilerleme göstermiştir.

Şekil 6: Türkiye Turizm Geliri- Ziyaretçi (Turist) Sayısı

Kaynak: EY Parthenon Türkiye;2021:4; https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/tr_tr/pdf/ey_turizm_sektoru_eylul_2021.pdf

Türkiye’de Covid-19 etkisi ile 2020 yılında toplam turizm geliri %65 oranında düşüş yaşamıştır. Turist sayısı baz alındığında ise %69 bir düşüş ile 15.8 milyona gerilemiştir.

Şekil 7: Turizm Geliri Verileri

Yıl	Turizm geliri (x 000 \$)	Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı	Kişi başı ortalama harcama (\$)
2019	38 930 474	51 860 042	751
2020	14 817 273	15 826 266	936
2021	30 173 587	29 357 463	1028
2022	46 284 907	51 369 026	901

Kaynak: Türsab, 2022; <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/turizm-geliri-ve-gideri/2022/turizm-gelir-raporu-aralik-2022.pdf>

2022 yılında Türkiye turizm geliri geçen yıla göre %53,4 oranında artışla 46 milyar 284 milyon 907 bin dolar olmuştur. Toplam turizm geliri 2019 yılı ile karşılaştırıldığında yıllık bazda %18,9 oranında artış sağlamıştır.

Şekil 8: Türkiye Konaklama Sektörü Doluluk Oranı

İller	2019 - Haziran			2020 - Haziran			2021 - Haziran		
	Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri			Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri			Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri		
	Doluluk Oranı (%)			Doluluk Oranı (%)			Doluluk Oranı (%)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
İstanbul	%45,4	%16,29	%61,69	%2,86	%5,47	%8,32	%24,58	%11,75	%36,33
Antalya	%81,64	%7,7	%89,34	%0,2	%2,35	%2,55	%32,6	%9,14	%41,74
Muğla	%62,2	%18,98	%81,18	%0,23	%7,52	%7,75	%16,68	%19,66	%36,34

Kaynak: EY Parthenon Türkiye; 2021: 6; https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/tr_tr/pdf/ey_turizm_sektoru_eylul_2021.pdf

Turist konaklama oranlarını gösteren yukarıdaki tabloya göre; 2021 yılının ikinci çeyreğinde bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında iyileşme gözlenirken, 2019 yılı aynı dönemi oranlarının altında kalmıştır.

Kısıtlamalar ve bireylerin ekonomik sınırlılıkları, turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin düşük kâr marjı elde etmeleri, düzensiz nakit akışlarının oluşması, borç oranlarının artması gibi birçok probleme sebep olmuştur.

Uluslararası boyutta turistik faaliyetler oldukça önemli bir yere sahiptir; 2019 yılı verilerine bakıldığında dünya genelinde 1,5 milyarı geçen ziyaretçi

sayısına ve 2 trilyonluk bir gelir payı olduğu görülmektedir. Ziyaretçi sayısı açısından 2019 yılı istatistiklerine bakıldığında sırasıyla Fransa 90,2 milyon kişi, İspanya 83,8 milyon kişi, ABD 78,7 milyon kişi, Çin 67,5 milyon kişi, İtalya 64,6 milyon kişi ve Türkiye 52,5 milyon kişi ziyaretçi sayısına sahip olduğu görülmektedir (UNWTO, 2023). 2020 yılı ocak ayında Covid-19 salgını ile Çin’in otel doluluklarında neredeyse %90’lık bir düşüşe yol açmış, Amerika Birleşik Devletleri’nde oda başına gelir %11,6 düşerken, aylık bazda bakıldığında dahi restoran harcamalarının üçte bir oranında düşüş yaşadığı gözlenmiştir (Baker vd., 2020: 3).

Küresel anlamda iptal edilen seyahatler ve önlemler sonucu 2019 verileri ile karşılaştırıldığında dünya geneli toplam gayrisafi hasıla üzerinde doğrudan %3,3 oranı ile yaklaşık trilyon dolar tutarında dolaylı açıdansa %10,4 oranında ve yaklaşık 10 trilyon dolar tutarında paya sahip turizm alanı son yirmi yıllık en büyük gerilemeyi yaşamıştır (Yorulmaz ve Kaptan, 2020: 25). Covid-19 salgını hemen hemen her sektör üzerinde geniş bir etki yaratması dolayısıyla milyonlarca işletme için benzersiz zorluklar oluşturmuştur. Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan küçük işletmeleri kapsayan anket çalışması ile elde edilen bulgularda; halihazırda kırılgan olan finansal durumlarını daha da zayıflatarak, kitlesel kapanmalar ve işten çıkarmalar ile ilgili olarak mal sahiplerinin ve yöneticilerinin karşı karşıya kaldıkları başlıca problemleri göstermektedir. Buna ek olarak anket çalışmasına katılım sağlayan işletmelerin %43’lük bir kısmı geçici olarak kapanmış ve işgücünün %40’ı bu kapanmadan etkilenmiş bulunmaktadır (Bartik vd., 2020: 15).

Salgın kontrol altına alınmak istenirken İrlanda’da kapanma önlemleri sürecinde 120.000’i turizm alanından olan 140.000 kişi işlerini kaybetmiştir. Başka bir örnek olarak Hong Kong, Fransa gibi ülkelerde de benzer tablolarda karşılaşmıştır (Baum vd., 2020: 2814). Ülkeler bazında bakılacak olduğunda İtalya’da da birden fazla sektör üzerinde etkili olurken sağlık, gıda sistemleri, veya medya iletişim alanlarına talep artışı yaşanması beklentisi düşünülürken; en yüksek talep düşüşü tekstil, konaklama ve yeme içme hizmet alanları, ulaşım ve eğlence alanlarına olması yönünde olmuş; dünyada önemli bir destinasyonu olan İtalya 2020’de 65 milyon turist beklerken salgının etkisiyle 260 milyon dolar değerinde rezervasyonun iptali ile karşılaşmıştır (Erol, 2020: 43).

Uluslararası boyutta turizm endüstrisinin toparlanma ve zarar gören birimlerinin normale dönmesi alınan kısıtlama kararlarının bitmesinden sonra olabilir, ancak gene de endüstrinin birçok ülkede gelişmekte olduğu ve bu salgın ile kaydettiği gelişimden 5 ila 7 yıllık bir kayıp yaşayacağı tahmin edilmekte ve ileriye dönük beklentilerin bu yönde oluşturulması gerekmektedir (Korkut vd., 2020: 74). Benzer şekilde Wen vd., (2020) Covid-19’un Çin vatandaşlarının yaşam tarzı ve seyahatleri üzerindeki potansiyel etkilerini ele almış oldukları

çalışmaya göre; salgının küresel turizme katılan insanların yaşam stili ve seyahat davranışlarında değişimlere neden olabileceğini işletmelerinde bu hizmet tasarımlarına uyumlaşması, dağıtım kanallarını bu şekilde yönlendireceğini önermişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TURİZM İŞLETMELERİNE GENEL BİR BAKIŞ VE FİNANSAL PERFORMANS KAVRAMI

Bu bölümde Covid-19'un derinden etkilediği turizm sektörü ele alınacak olup, turizm işletmelerinde finansal analiz tekniklerine yer verilecektir.

2.1. Turizm İşletmelerine Genel Bir Bakış

İlk çağlardan itibaren insanoğlu yer değiştirme faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Seyahatleri süresince konaklama ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kervansaraylar, hanlar kurulmuştur. Tarihsel süreç içerisinde bu işletmeler, ticaret ve sanayinin ilerlemesi ve turizm kavramının gelişmesi ile çeşitlenmiştir. Olalı'nın çalışmasında (akt. Akgöz, 2003), turizm; insanların sürekli buldukları yerlerin dışına gerçekleştirdikleri seyahatler ve buralardaki turizm işletmelerinin ürettikleri mal ve hizmetlerden yararlanan konaklamalar bütünü olarak tanımlanmıştır. Seyahat eden bireyler, gittikleri yerde, farklı eğlence, dinlenme, spor benzeri etkinliklere katılmaktadır. Zaman içerisinde gittikçe artan hava değişimi, dinlenme ve eğlenme gereksinimleri, doğa ve sanat gibi güzellikleri tanıma isteği, ticaret ve sanayinin gelişmesi, ulaşım araçlarının gelişip çeşitlenmesi sonucunda toplumların seyahat etmesine olanak sağlayan modern çağa özgü bir olaydır (Kahraman ve Türkay, 2014:1).

2.1.1. Konaklama İşletmeleri

Konaklama işletmeleri, turistik ürün bileşenlerinden biri olan turizm işletmeleri içerisinde bulunmaktadır. Bu işletmelerin öncelikli amacı, kişilerin konaklama ihtiyaçlarını karşılamak ve yan hizmetler sunan işletmelerdir (Özdemir ve Gedik, 2015: 59). Seyahat amacı, gelir düzeyi, işletmeden beklentileri doğrultusunda gelişmiş ve çeşitlenmişlerdir. Turizm ürünü yapısı gereği konaklama işletmeleri, diğer işletmelerden farklı özellikler göstermektedir. Bu özellikler şu şekilde aktarılmıştır;

Konaklama işletmeleri, 7/24 aktif olan işletmeler olup hizmet ve emek yoğun bir yapıdadırlar. Bu yönüyle hizmet kalitesi nitelikli işgücüne bağlıdır. Turistik

ürün doğası gereği stoklanamaz, bu yönüyle bu işletmeler zaman satar. Sürekli bir değişiklik gösteren dinamik bir yapıya sahiptir. Çalışanlar ve hizmet alıcıları sürekli bir etkileşim içindedirler. Talebin kolay tahmin edilememesi sebebiyle yüksek risk ortamında bulunurlar. Bunların yanında mevsimsel özellik taşırlar ve yatırım maliyetleri yüksek işletmelerdir (Güzel ve Gedik, 2015: 60).

2.1.1.1. Konaklama İşletmelerinin Sınıflandırılması

Konaklama, yeme içme ve diğer faydaları sağlayıp sunan hizmet endüstri içerisinde konaklama işletmeleri; istek ve ihtiyaçların, gelir seviyesi, boş zaman kavramı gibi kavramların günümüzde oldukça çeşitlenmiş olmasından dolayı sınıflandırması konusunda farklı yaklaşımlar gözlenmiştir. Ülkemizde belirli unsurlar dikkate alınan ve standartlaşan sınıflandırılmadan kısaca bahsedilecektir. Konaklama işletmelerinin tümü konukların ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte kuruldukları yer, verdikleri hizmetler, büyüklükleri gibi faktörlerle farklılaşmaktadırlar (Güzel ve Gedik, 2015:62). “*Turizm Tesislerinin Belgelendirilmesine ve Niteliklerine İlişkin Yönetmelikle*” Konaklama işletmeleri; Asli ve Diğer Konaklama Tesisleri olarak iki gruba ayrılmışlardır. Asli konaklama işletmeleri oteller, moteller, tatil köyleri, pansiyonlar, kampingler, apart oteller, hosteller olarak, diğer konaklama tesisleri ise; termal tesisler, golf tesisleri, çiftlik evi, yayla evi, dağ evi, butik oteller, turizm kentleri, turizm kompleksleri, tatil merkezleri, tatil siteleri ve villaları olarak sınıflandırılmıştır (Şenel, 2007:5).

2.1.2. Yiyecek İçecek İşletmeleri

Yeme içme kavramı, bireylerin temel biyolojik gereklilikleri doğrultusunda yaşamsal bir olgu halinde var olmuştur. İnsanlar binlerce senedir çeşitli sebeplere dayanarak, seyahat etmekte ve evlerinin dışında geçirdikleri süre boyunca konaklama ve yeme içme gibi gereksinimlerini karşılamak durumundadırlar. Bu doğrultuda yiyecek içecek kavramı insanlığın varoluşundan bu yana bulunmakla birlikte; tarihsel kalıntılarda karşılaştığımız mağara duvarlarında, tapınak ve mezarlarda bulunan figürler, insanların yiyecek ile olan bağlantısını ortaya koymakta ve ilk çağ uygarlıkları yiyecek içecek endüstrisinin temelini oluşturdukları ortaya konulmuştur. Farklı pişirme teknikleri gelişmiş, tahıl yetiştirme konusunda yaşanan gelişim, mayanın bulunması bunlardan bazılarıdır. XII. yy. da batıda hanların, doğuda ise kervansarayların ortaya çıkışı yiyecek içecek işletmelerinin çekirdeği olmuşlardır (Beyaz, 2018:7). Yiyecek içecek sektörünün son birkaç yüzyılda hızla gelişmesi, sektörün içinde bulunan işletmeleri de tüketici istek ve ihtiyaçları doğrultusunda değişime ve gelişime yönlendirmiştir.

Yiyecek içecek hizmeti sunmakta olan işletmeler “*sahip olduğu donanım (araç gereç, ekipman) ve sunulan hizmet kalitesi ile bütünleşik olarak bireylerin yiyecek içecek ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan bunun yanında dinlenme ve kısmen de eğlence hizmeti sunan*” işletmeler olarak tanımlanmıştır (Türksoy, 2007:4). Yiyecek-içecek işletmeleri, teknik donanım, yapı, rahatlık ve bakım durumları gibi maddi unsurların yanında, sosyal kıymet ve çalışanların hizmet kalitesi gibi niteliksel unsurlarla desteklenen, bireylerin beslenme gereksinimlerini karşılamayı görev olarak gören ekonomik, sosyal ve disiplin altında bulunan işletmeler olarak tanımlanmışlardır (Bölükoğlu, 1988:30).

Aktaş’ın çalışmasında (aktaran Gedik ve Güzel, 2015:64), yiyecek içecek işletmelerinin önemli unsurları bulunmaktadır. İlk olarak işletmenin sunmakta olduğu faaliyetten faydalanan ve sektöre talep sağlayan müşteriler, ikinci olarak öncelikle ekonomik kazanç elde etmek ve topluma fayda sağlamak gibi amaçlarla kurulan, söz konusu hizmeti üretip satan işletme ya da kuruluşlar, son olarak bu organizasyonların bir parçası olup, operasyonla faaliyetleri gerçekleştiren işgücü (personel)’dür.

Turizm endüstrisi içerisinde bulunan bu işletmeler turizm faaliyeti gerçekleştiren insanların ya da geçici konaklamalar sırasında yeme-içme ihtiyaçlarının karşılanmasını amaç edinmiş buna yönelik mal veya hizmet üreten ekonomik birimlerden meydana gelmektedir. Yiyecek içecek işletmelerine karşı oluşan talebin sebebi yalnızca yaşamsal zorunluluklar olmaktan çıkmış farklı gereksinimleri karşılamaya evrilmiştir. Sosyalleşme ortamının sağlanması, iş ilişkilerinin kurulması, anlaşmaların sağlanması sayılabilirken aynı kültürü paylaşan bireylerin bir arada bulunması ortak bir yemek kültürünün oluşmasını da sağlamaktadır (Sökmen, 2011: 2-3).

İnsanların yaşam şekillerinin değişmesi; hayatın her alanını etkilediği gibi bu alan üzerinde de etkisi olan teknolojik gelişmeler; Amerika’da başlamış olan fast-food yiyeceklerin ve bu tür yiyecek satışı yapan işletmelerin sayıca artması gibi gelişmelere karşılık olarak popülerleşen slow-food hareketinin yaygınlaşması ardından gene teknolojinin gündelik yaşamdaki etkisiyle yeme içme alışkanlıklarında değişiklik yaşanmış hem de işletmelerin çeşitlenmesinde rol oynamıştır (Güzel ve Gedik, 2015: 65-66). Yeme içme insanlar için devamlı bir ihtiyaç olması nedeniyle dünya genelinde ekonomik kriz dönemlerinde de gelişme göstermeye devam etmiş endüstriler içerisinde yer almaktadır. Sektörün gelişiminde etkili olan bazı etkenler ön plana çıkmıştır; turizm faaliyetlerinin gelişmesine de katkısı olan boş zaman konusunda değişimler bunlardan biridir. Boş zamanın kısıtlı olması dışarıdan yemek yeme alışkanlığında artışa sebep olmuştur. Bir diğer faktör, harcanabilir gelir artışı teknolojinin de etkisiyle hayat stillerindeki değişimler olarak gösterilebilir. Yiyecek içecek işletmelerinin var olan talep ile hizmet arz kapasitesinde yaşanan artış ile aynı zamanda işletmeleri bir rekabet

ortamı ile karşı karşıya bırakmış ve fiyatları bu doğrultuda belirleme gereği doğmuştur. Bunun yanında deneyimleme kavramı, toplum tarafından bir kabul görme faktörü haline gelmiştir. Tüketicilerin büyük oranda genç olması ve dışarıda vakit geçirme alışkanlıklarının fazla olması da bir etken olarak öne çıkmaktadır. Ayrıyeten hem yurt içi hem de yurt dışı seyahat etme oranının artışı ile doğrudan bağlantılı olarak yeme içme faaliyetleri çeşitlenmiş ve tüketimi de hızlanmıştır (Beyaz, 2018:5-7).

2.1.2.1. Yiyecek İçecek İşletmelerinin Sınıflandırılması

Yiyecek içecek işletmeleri çeşitli açılardan sınıflandırılabilir (Türksoy, 2007: 12-21; Güzel ve Gedik, 2015: 64-68);

A. Büyüklüklerine göre yiyecek- içecek işletmelerinin sınıflandırılması:

- Büyük ölçekli işletmeler (100 ve üzeri kuver sayısı)
- Orta ölçekli işletmeler (50-100 kuver sayısı)
- Küçük ölçekli işletmeler (0-50 kuver sayısı)

B. Mülkiyet/ Sahiplik durumuna göre yiyecek içecek işletmelerinin sınıflandırılması:

- Özel işletmeler: Sahiplikleri ve yönetimleri özel sektörde bulunmakta olan işletmelerdir.
- Kamu işletmeleri: Sahiplik veya yönetimleri kamu kurumlarında bulunan işletmelerdir.
- Karma işletmeler: Özel ve kamunun birlikte işlettiği tesisler olarak bulunmaktadır.

C. Amaçlarına göre yiyecek içecek işletmelerinin sınıflandırılması:

- Kâr amacı içinde bulunan ticari işletmeler: Bu işletmelerde ekonomik kazanç elde etmeye yönelik bulunurlar ikiye ayırmak mümkündür;
- Sınırlı bir hedef pazara hitap eden işletmeler (ulaştırma işletmeleri içinde verilmekte olan yiyecek ve içecek hizmetleri, kulüpler içerisinde ya da kurumlar bünyesinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmeleridir.)
- Tüm pazara hitap eden işletmeler (konaklama kuruluşları içerisinde ya da bağımsız kurulmuş veya zincir yiyecek içecek işletmeleri olarak sınıflandırılabilir.)
- Kâr amacı gütmeyen işletmeler: Kar elde etmek amacıyla bulunmayan destekleyici hizmet niteliği taşıyan işletmeler olarak tanımlanmaktadır.
- Endüstriyel işletmeler
- Hastaneler içerisinde bulunan yiyecek içecek hizmetleri
- Üniversite ve okullar bünyesinde bulunan yiyecek ve içecek hizmetleri

- Askeri birliklerde faaliyet gösteren yiyecek içecek hizmetleri
- D. Hukuki yapılarına göre sınıflandırılmış yiyecek içecek işletmeleri:
- Turizm işletme belgesine sahip işletmeler (Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan işletme belgesi olarak faaliyetlerini gerçekleştiren ve Bakanlık denetimine tabi olan işletmeler olarak bulunmaktadır.)
  - Lokantalar: Tabldot, alakart veya özel yemek ve bu yemeklere uygun olarak servisleri gerçekleştirilen işletmeler olarak faaliyet gösterirler. İkiye ayrılmaktadırlar:

Birinci sınıf lokantalar; toplam kapasiteleri en az 150 kişilik olup en az 50 kişilik bir ana salon düzenlemesi kaydı ile kapasitenin kalan kısmı ayrı salonlarda düzenlenebilmektedir.

- İkinci sınıf lokantalar; yemek salonlarının kapasitesi en az 50 kişiliktir.
- Kafeteryalar: Hızlı, temiz ve kaliteli yeme- içme faaliyetlerinin garson servisi olmadan sürdürüldüğü, müstakilen belgelendirilemeyen en az 50 kişilik tesisler olarak faaliyet göstermektedirler.
- Eğlence Yerleri: En az 80 odalı asli konaklama işletmeleri içerisinde, dört ya da beş yıldızlı otellerde, tatil merkezleri içinde, turizm kentleri bünyesine faaliyet gösterebilen, misafirlerin önce eğlence ihtiyacına hizmet veren bunun yanında yeme- içme servisi de gerçekleştiren müstakilen belgelendirilemeyen işletmeler olarak bulunan işletmelerdir.
- Belediye belgeli yiyecek içecek işletmeler (faaliyete başlayacak olan işletme türüne göre kriterleri işletmenin bağlı bulunduğu belediye tarafınca verilen ve gene belediye tarafından belirlenen, denetlenmeleri de bu belediyeler tarafından gerçekleştirilen işletmeler olarak bulunmaktadır.)
- Diğer yiyecek içecek işletmeleri
- Etnik restoranlar (Türk, Fransız, Çin, Japon, İtalyan gibi).
- Spesiyal restoranlar (köfteciler, kebabçılar, pizzacılar, lahmacuncu ya da pideciler gibi)
- Aile restoranları
- Bar ve kafeler
- Ziyafet ve kokteyl hizmeti sunan restoranlar (outside, partycatering gibi)
- Toplu yemek servisi sunan restoranlar (yemek fabrikaları gibi)
- Temalı restoranlar

2.2. Turizm İşletmelerinin Finansal Özellikleri

Turizm işletmeleri kendine has özellikleri olan hizmet işletmeleridir. Bu özelliklerin bir bölümü finansal yapısını biçimlendirici niteliktedir, finansal analizi de etkilemektedir. Turizm işletmelerinin finansal özellikleri şöyle sıralanabilir;

2.2.1. Satışların Sezonluk Yoğunlaşması

Turizm ve konaklama işletmelerinin satışları, destinasyonun lokasyonu da göz önünde bulundurularak, turizm işletmelerinin faaliyetleri mevsimsel dalgalanmalardan çok kolay etkilenirler. Bu özellik ise dönem içerisinde değişkenlik gösteren bir çalışma sermayesi gereksinimleri bulunmaktadır. İşletmelerin sağlıklı bir şekilde varlıklarını sürdürebilmek için yeterli kaynak bulundurmaları gerekmektedir (Güngör ve Çemberlitaş, 2022: 138).

2.2.2. Kısa Faaliyet Döngüsü

Turizm işletmelerinde, hammadde ve malzemelerin tedarik edilmesiyle başlayan ve yiyecek içecek servisine dönüştürülüp satışı ile devam eden, alacakların tahsilatı ile sonlanan bir süreçtir. Bu süreç kısa bir süreyi kapsar. Tedarik edilen girdiler kredili alınabilir, ödemeleri ileri tarihte yapılabilir. Girdilerin çıktıya dönüşüm süresi kısa sürelidir. Satışların çoğu peşin geri kalanı kısa süreli alacak yarattığından, alacaklara bağlanan para da görece daha azdır. Çalışma sermayesine yapılan yatırım daha az yapılmakta, büyük olasılıkla çalışma sermayesinin finansmanı da ticari krediler ile karşılanmaktadır. Satışların tahsilat süresi de daha kısa olabilmektedir. Faaliyet döngüsünün kısa olması; karlılığı artırır, tahsilat giderleri, stoklama giderleri ve faiz giderlerini, likidite riskini azaltır (Met, 2013: 17).

2.2.3. Emek Yoğunluğu

Turizm sektörü içerisinde bulunan işletmeler, emek yoğunluğu özelliğinin bir sonucu olarak yüksek oranda işgücü’ne bağımlılık göstermektedir. Burada ortaya çıkan işçilik giderlerinin toplam maliyet içerisinde yüksek bir payın oluşması anlamına gelmektedir. Bu sebeple işgücü seçiminde de dikkat edilmesi gereken bir unsur olarak bulunur. Ek olarak memnuniyetsizlik meydana getirebilirken karlılığa doğrudan etki eder (Türksoy, 2007:106).

2.2.4. Sermaye Yoğunluğu

Turizm sektörü çok sayıda çeşitli işletmeleri kapsamaktadır. Bu işletmelerin başarılı olabilmeleri, finansman yapılarını uygun bir şekilde belirleyerek yatırımlarını gerçekleştirmeleri ile mümkündür. Turizm sektörü yatırımları içerisinde, büyük bir orana sahip olan konaklama tesis yatırımları, yüksek miktarda sabit sermaye yatırımı gerektirmektedirler. Karlılığa doğrudan etkisi

bulunan bu unsurda bir turizm yatırımı gerçekleştiriliyorsa, geri dönüş süresi göz önünde bulundurulmalıdır (Şenel, 2007: 7).

2.2.5. Duran Varlık Yoğunluğu

Turizm işletmeleri duran varlık yoğun işletmelerdir. Bu işletmelerin yatırım maliyetini oluşturan unsurlardan birisi olarak bulunan başlangıç işletme sermayesi, sabit sermaye ile olan ilişkisinden kaynaklı olarak karlılığı etkileyen bir unsurdur. Duran varlıklara büyük tutarlarda yatırım yapıldığını ifade eder. Turizm endüstrisi diğer alanlarla kıyaslandığında yüksek oranda sabit sermaye yatırımları vardır. Binalar, arsalar, ekipmanlar buna örnek gösterilebilmektedir (Afşar, 1993: 39).

2.2.6. İsteğe Bağlı Harcanabilir Gelirlere Dayanma

İsteğe bağlı harcanabilir gelir, hane halkı gelirlerinden zorunlu ihtiyaçlar için yapılan ödemeler çıkarıldıktan sonrasında geriye kalan tutardır. Turizm hizmetleri ise zorunlu ihtiyaçlar içerisinde bulunmaz. Halkın gelir düzeyi yükseldikçe turizme olan talepte artar. Ekonomik dalgalanma dönemlerinden doğrudan etkilenen bu işletmeler, bu açıdan yüksek risk barındıran işletmelerdir. Risk, finansal yönetimin önemli bir parametresidir (Met, 2013:19).

2.3. Finansal Performans Kavramına Genel Bir Bakış

Performans kavramı; bir objenin, öncelikleri belirli bir konuda, belirli bir sürede, bir hedef doğrultusunda çıktılar üretme yeteneği olarak tanımlanabilir. Belli hedeflerin gerçekleştirilmesi için harcanan tüm emeğin çıktılarının nitel veya sayısal olarak değerlendirilmesidir (Erdil ve Kalkan, 2005: 105). Finansal performans kavramı ise; işletmelerin sürdürdükleri faaliyetlerinin finansal bir çıktısı olarak tanımlanabilir. İşletme faaliyet süreçlerinin etkinliği hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlamaktadır (Aytekin ve Erol, 2018; 870).

Kuruluşlara ait gelir tabloları, bilançoları ve diğer finansal raporlar kullanılarak işletmelerin finansal performansları değerlendirilmektedir. Bu ölçümlerde öncelikle, tabloların analize uygun hale getirilmesi, ölçüt için standartların belirlenmesi ve son olarak mevcut verilerin birleştirilerek yorumlanmasıdır (Yavuztürk, 2018: 34). Günümüz rekabet koşulları içerisinde faaliyetlerini sürdürmek, işletmelerin başarılı olarak yenilikleri kendi çıkarları doğrultusunda etkin kullanabilmek gibi hedefler doğrultusunda zorunlu hale gelmiştir. Finansal performans kavramı da işletmelerin mevcutta bulunan kaynakları ne düzeyde verimli kullandıkları ve faaliyet gösterdikleri piyasa içerisindeki finansal pozisyonları olarak tanımlanabilmektedir (Hacıfettahoğlu, 2018: 11).

İşletmelerin finansal performanslarıyla ilgili farklı göstergeleri bulunmaktadır. Karlılık durumları ve yaptıkları satışlar en çok kullanılan verilerdir. Kar miktarı kullanılarak, varlıklar ve kullandıkları kaynakları arasında ilişkiler kurulabilir ve bu oranlar ile işletmenin elde ettiği verimliliği gösterir. Finansal performansın değerlendirilmesinde, parametrik, parametrik olmayan ve oran analizi yöntemleri geliştirilmiştir (Sırma, 2008:16).

İşletmelerin amaçları doğrultusunda risk ve karlılık göz önünde bulundurularak kararlar vermeleri gerekmektedir. Bu kararlar işletmelerin ihtiyaç duyacağı kaynakların sağlanması, dönen ve duran varlık yatırımlarının etkin bir şekilde yapılması, kâr payı dağıtımında kullanılacak kararlar olarak ifade edilebilmektedir. İşletmelerin piyasa değeri üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi gerekmektedir. Bu analiz ve değerlendirmeler, geleceğe dönük planların yapılmasına yardımcı olmaktadır. Tüm bunlar ise, finansal tabloların analizleri ile mümkündür. Finansal analizler; kamu kurumları, kredi kuruluşları, sendikalar, yatırımcılar, kamuoyu gibi taraflara ve yöneticilere bilgi sağlayıcı bir kavramdır. Finans yöneticileri finansal analiz ile; işletmelerin faaliyet sonuçları hakkında, kaynak yönetiminin sağlanması hakkında, öz sermaye düzeyi ve varsa öz sermaye ihtiyacını belirleme noktasında, kaynakların aktif varlıklara dağılımının yeterliliği konusunda, amaçlarına ulaşip ulaşamadığı konusunda, maliyetlerin, kapasitenin ve fiyat politikalarının incelenmesi hakkında, geleceğe dönük planlar oluşturulmasını sağlamak ve çalışan performansının ölçülmesi gibi konularda bilgi sahibi olmalarını sağlamaktadır (Kahraman, 2012: 41).

2.4. Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri

Finansal yapı birimleri olan işletmelerin, sürdürülebilirlik ve varlıklarını devam ettirebilmek gibi amaçları bulunmaktadır. İşletme performansı, bu amaçlara ulaşma yeteneği olarak tanımlanabilir. İşletmelerin bu sürdürülebilir başarıyı sağlaması ise, finansal göstergeler yoluyla finansal performansın ölçülmesi ile mümkündür. Finansal performans ölçütleri, mal ve hizmet üretim süreci ve yöntemlerine uygun, geçerli, ölçülebilir ve doğru olmalıdır. İşletmelerin yaşanan ekonomik değişimler ile karlılık yanında değer maksimizasyonu da önemli hale gelmiş olup kullanılan yöntemleri de değişime uğratmaktadır. Finansal performans ölçümü amacıyla, işletmelerin yapılarına göre çeşitlenen yöntemler bulunmaktadır (Kaya, 2022:65).

Finansal performans ölçütlerinin sınıflandırılması konusunda fikir ayrılıkları mevcuttur. Amaçları işletme değerinin belirlenmesi olmasına rağmen, amaca ulaşma konusunda farklı yöntemler tercih edilmektedir (Kuğu, 2011:11).

Bu yöntemler, Kaya'nın aktardıklarına göre; muhasebe odaklı, piyasa odaklı, ve değer odaklı olarak sınıflandırılmış (Kaya, 2022: 69). White vd. (1997), çalışmasında sınıflandırmalar farklılık gösterse de kullanılan ölçütler değişiklik

göstermediği için geleneksel ve değer temelli ölçütler olarak ele alınabilir (Akt. Kuğu, 2011: 11-12).

2.4.1. Oran Analizi

Oran (Rasyo), “mali tablolarda bulunan kalemler arasındaki ilişkinin basit matematik ifadesi” olarak tanımlanmıştır. Birçok kalem baz alınarak oran hesaplanabilir fakat analistler ve yöneticiler açısından, işletmenin borçlarını karşılayabilme, finansman yapısı, karlılık, sermayesini etkin kullanabilme gibi konulara cevap vermesi beklenir. Nihai amaç oranların hesaplanmasından öte bulunan oranların değerlendirilmesi ve yorumlanmasıdır (Çetiner, 2010: 15). Finansal performansın ölçülmesinde kullanılan yöntemlerden birisi olan oran analizleri, finansal tablolar içerisinde bulunan kalemler arası ilişkiyi gösterir ve yorumlama yapmayı sağlar (Paça ve Tekel, 2021: 44).

Analizin temelinde, birbiriyle ilişkili olan kalemlerin oranlanarak anlamlı ilişkiler kurulmaya çalışılması yatmaktadır. Örneğin, satışlar ve satışların maliyeti arasında doğrudan bir bağ bulunmaktadır. Dolayısıyla bu iki kalemden bir oran elde edilebilir. $Oran = \frac{\text{satışların maliyeti}}{\text{satışlar}}$ şeklinde kurulabilir ve bu oran ile satışların ne kadarlık kısmının satış maliyeti olduğu tespit etmek mümkündür. Oran analizlerini diğer analizlerden ayıran yönleri bulunmaktadır; birbiriyle ilişkili kalemleri standart hale getirmekte, elde edilen sonuçların geçmişle, hedefle, sektörle karşılaştırılmasını kolaylaştırmakta, oranları gruplandırarak belirli sonuçlara ulaşılmasını sağlamaktadır (Likidite, karlılık oranları gibi) (Karapınar ve Zaif, 2009:148).

2.4.2. Parametrik Yöntemler

Parametrik yöntem olarak bilinen “Stokastik Sınır Yaklaşımı”, maliyet, karlılık, satış ve üretim benzeri değişkenler arası işlevsel bir ilişki kurar ve hata payına yer verir. Rassal hata ve etkinliği bulunmayan gözlemlerin ayrıştırılması gerekliliğini öne sürmektedir. Finansal etkinliğin ölçülmesinde parametrik yöntemlerde, etkinlik sınırının tahmininde bir gözlem kümesinden faydalanılır. Bu gözlem kümesi için en iyi performansın etkinlik sınırı üstünde olduğu varsayımı ile sapma göstermeyen gözlemler etkin, sapma gösteren gözlemler ise etkin olmayan birimler olarak gösterilmektedir. Daha önceden belirli bir fonksiyon tanımlaması bulunması yönü ile bir dezavantajı bulunmaktadır. Aynı zamanda hata terimini tanımlaması özelliği avantaj sağlamaktadır (Sırma, 2008: 30). Parametrik yöntemlerin uygulanabilmesi, faaliyet sonuçlarının sadece bir değişken tanımlanması ile mümkündür. Aksi taktirde parametrik yöntemlerin kullanılması ve organizasyon performansının analizi yapılamaz. Ek olarak bu yaklaşımlarda, tek bir çıktı faktörü tek bir birimle ifade edilmesi gerekliliği bulunmaktadır. Bu piyasa fiyatının bulunmadığı kamu sektörü faaliyetleri için

olumsuz bir durumdur. Ayrıca; elde edilen ortalama üretim fonksiyonu, grup içerisinde bulunan çeşitliliği göz ardı edebilir (Güran ve Tosun, 2005: 93-94). Parametrik yöntemler; “Stokastik Sınır Yaklaşımı, Kalın Sınır Yaklaşımı, Serbest Dağılım Yaklaşımı” olarak sınıflandırılabilirler (Karakurt, 2011: 45-46).

2.4.3. Parametrik Olmayan Yöntemler

Parametrik olan yöntemlerin bir alternatifi olarak bulunan bu yöntemler, belirli kısıtlayıcı şartlar içerisinde bir amaç doğrultusunda optimizasyonu sağlayan yöntemler olarak açıklanmaktadır. Doğrusal programlama yaklaşımları aracılığıyla etkinlik sınırıyla olan ilişkilerin ölçülmeye çalışılmasıdır. Birden fazla çeşitli değişkenlerin kullanılabilmesine olanak sağlamaktadır (Bağcı, 2018: 72). En çok tercih edilen yöntem olan “Veri Zarflama Analizi, Serbest Düzenleme Zarf Modeli, İşletme Rekabeti Değerleme Analizi” olarak sınıflandırılabilirler (Karakurt, 2011: 50).

İşletmelerde etkinlik (performans) ölçümlerinde parametrik ve parametrik olmayan farklı tekniklerden yararlanılabilmektedir. Parametrik olmayan yöntemlerde, organizasyonun amacı veya üretim teknolojisi açısından parametre sayısı sonsuz olabilir (Güran ve Tosun, 2005: 95). Parametrik olmayan yöntemlerin avantajlarından bazıları şu şekildedir; birden fazla girdi ve çıktının esas alınabilmesi, davranışsal varsayımlara ihtiyaç duyulmaması, organizasyonların farklı boyutlarını eşzamanlı analiz imkânı sunması, üretim fonksiyonunun yapısı ile ilgili bir varsayım gerektirmez. Bu avantajlara karşılık olarak bazı dezavantajları da bulunmaktadır; belli bir örneklem üzerinde etkinlik ölçmeyi amaçlayan bu yöntemler kullanılırken, örneklemde bulunan çok küçük veya çok büyük değerler etkinliğin tahmini noktasında problem teşkil edebilir. Karar vericiler tarafından fazla hesaplama yapılmasına neden olur ve fazla sayıda parametrenin yorumlanmasını beraberinde getireceği için bir sorun haline gelebilmektedir (Karakurt, 2011:47).

2.5. Finansal Performansın Değerlendirilmesinde Kullanılan Oranlar

İşletmelerin finansal tablolarındaki çeşitli kalemlerindeki veriler aracılığıyla, işletmenin likidite, sermaye yapısı, faaliyet (etkinlik- verimlilik) ve karlılık yönleriyle analiz edilmesi mümkündür. Piyasa değeri ile ilgili oranlarla da yatırımcılar, firmanın piyasadaki durumu değerlendirilebilir. İşletme için hesaplanan finansal oranlar, sektör standartlarıyla, rakip işletmelerin oranlarıyla karşılaştırılarak yorumlanabilir (Canbaş ve Vural, 2016: 16). Yaygın sınıflandırılma şekline göre oranlar aşağıda açıklanmıştır;

2.5.1. Likidite Oranları

Likidite oranları, genellikle bir işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeme kapasitesini belirlemeye ve bazı dönen varlıkların paraya dönüştürebilme hızını ölçmeye yönelik oranlardan oluşmaktadır. İşletmeler açısından likiditesinin, borçlarını karşılayabilmesi durumu finansal sorunların başında gelmektedir. Bu oranlar, bankalar ve kısa vadeli kredi verenler açısından önemlidir (Ceylan ve Korkmaz, 2008: 48). Likidite analizi kapsamında kullanılan oranların sınıflandırılmasında farklılıklar bulunmaktadır. Turizm endüstrisinde kullanılan oranlar olarak göz önünde bulundurulduğunda bu oranlar; Cari Oran, Asit-Test (Likidite), Nakit Oran olarak üçe ayrılmaktadır (Kahiloğulları, 2012: 40).

Tablo 1: Likidite Oranları

Likidite Oranları	Hesaplama Formülü
Cari Oran	Dönen Varlıklar/ Kısa Vadeli Borçlar
Asit-Test Oranı	Dönen Varlıklar-(Stoklar +Gelecek Aylara Ait Giderler)/ Kısa Vadeli Borçlar veya; Nakit + Serbest Menkul Değerler + Alacaklar / Kısa Vadeli Borçlar
Nakit Oranı	Hazır Değerler/Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar

Kaynak: (Canbaş ve Vural, 2016: 17; Karapınar ve Zaif, 2009: 155; Met: 2013: 73)’den faydalanarak oluşturulmuştur.

Tabloda gösterildiği sıra ile Cari Oran; kısa vadeli borç ödeme kapasitesini ölçmede kullanılan bir orandır. İşletmenin dönen varlıkları kısa vadeli borçlarını karşılıyorsa ödeme gücünün olduğu söylenebilir. Yorumlama noktasında ise bu oranın; stokları yüksek seviyelerde olan imalat işletmelerinde standart oran en az 2, turizm işletmelerinde ise cari oranın 1’den yüksek olması kabul edilebilir (Met, 2013:70).

Asit- Test Oranı; işletmelerin dönen varlıkları içerisinde en an likit bulunanı stoklarıdır. İşletmenin satış yapamaması durumunda borçlarını karşılayabilme kapasitesini gösterir. Bu oranın 1 olması genellikle yeterli kabul edilmektedir. Farklı sektörler üzerinde durulacak olursa turizm işletmelerinde satışı yapılan odalar stoklanamaz olduğundan bu oranın 1’den küçük olması turizm işletmeleri açısından düşük sayılmayabilir (Canbaş ve Vural, 2016: 17).

Nakit oran; işletmelerin alacaklarında yeterli likit bulunmaması veya alacaklarını tahsil edememesi durumunda kısa vadeli borçlarını karşılayabilme derecesini gösteren en hassas likidite derecesidir. Oran standardı 0,2 kabul görmektedir. Fakat bahsedilen oranlar, sektörün, ülke ekonomisinin,

yöneticinin, işletmenin özelliklerine göre değişkenlik gösterebilen ve mutlak olmayan oranlardır. Tüm bu faktörlerin göz önünde bulundurularak yorumlama yapılması önerilmektedir (Karapınar ve Zaif, 2009:155).

2.5.2. Finansal Yapı Oranları

Finansal yapı oranları, işletmelerin uzun vadeli borçlarını ödeyebilme kapasitesi ve kaynaklarının yapılarını ölçmekte kullanılan oranlardır. İşletme sermayesinin ölçülmesi, borç- özkaynak durumu, özkaynak kullanımı ile dönen veya duran varlıklara yapılan aktarımı ölçmekte bu oranlara başvurulmaktadır (Akdoğan ve Tenker, 2001: 618).

İşletmelerin sermaye yapısında borçlanma, sabit gider kalemi oluşturur ve gelir tablosunda faaliyet karından ödenen faiz gideri olarak gösterilir. Sermaye taraflarının kazançlarını, kaldıraç etkisi yaparak faaliyet karındaki değişim durumlarına daha duyarlı hale getirmesi nedeniyle kaldıraç oranları olarak da adlandırılmaktadırlar (Canbaş ve Vural, 2016: 21).

Tablo 2: Finansal Yapı Oranları

Finansal Yapı Oranları	Hesaplama Formülü
Borç – Özkaynak Oranı	Toplam Borçlar/Toplam Özkaynak
Uzun Vadeli Borçların Kaynaklara Oranı	Uzun Vadeli Borçlar/ Toplam Kaynak
Kısa Vadeli Borçların Kaynaklara Oranı	Kısa Vadeli Borçlar/ Toplam Kaynak
Borçlanma Oranı	Yabancı Kaynaklar Toplamı/ Toplam Varlık

Kaynak: (Gürsoy, 2012: 110; Met, 2013: 84; Canbaş ve Vural, 2016: 21)’dan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Finansal yapı oranlarında borç özkaynak oranı; yaygın finansal yapı oranlarından biridir. İşletmenin toplam borçlarının toplam özkaynaklara bölünmesi ile hesaplanır. Bu oran 1/1’i aşmaması sağlıklı gözükmektedir. Bu oran ne kadar düşükse kredi verenlerin işletmeye olan güveni de o derecede olacaktır. Ancak birçok turizm işletmesinin bu oranının yüksek olduğu aktarılmıştır (Met, 2013: 84). Uzun vadeli borçların kaynaklara oranı; bu oran ile işletmenin aktiflerinin ne kadarlık kısmının uzun vadeli borçlar ile finansmanının sağlandığını ölçmek amaçlanmakta olup, Kısa vadeli borçların kaynak toplamına oranında; işletmenin kaynak toplamı içerisinde kısa vadeli borçlarının ne kadar olduğunu görmek hedeflenmektedir (Kahiloğulları, 2012: 41).

Borçlanma oranı; işletmelerin varlıklarını ne ölçüde yabancı kaynaklarla finanse ettiğini göstermekte ve bu oranın, 0,5 düzeyinde bulunması gerekmektedir (Ceylan ve Korkmaz, 2008: 56).

2.5.3. Faaliyet Oranları

İşletmelerin ellerinde bulundurdukları varlık ve kaynakları ne ölçüde verimli kullandıklarını ortaya koymak amaçlı kullanılmaktadırlar. Bu kapsamda işletmelere ait bilançolarında aktif ve pasif taraflarında bulunan bazı kalemlerin çıktılara dönüşme hızları ölçülür ve bir anlamda işletmenin etkinlik analizi yapılmaktadır. Bu oranlar diğer kullanılan finansal oranlara tamamlayıcı niteliktedirler. Faaliyet analizleri aracılığı ile, işletmelerin gelecek dönemlerinde ihtiyaç duyacağı sermaye, yatırım gibi konularda bilgi sağlayıcıdır (Okka, 2006: 44).

Tablo 3: Faaliyet Oranları

Faaliyet Oranları	Hesaplanma Şekilleri
Alacak Devir Hızı	Kredili Satışlar/ Ortalama Alacaklar Ortalama Alacaklar = (Dönem Başı Alacaklar+ Dönem Sonu Alacaklar)/2
Stok Devir Hızı	Satışların Maliyeti/ Ortalama Stok Ortalama Stok = (Dönem Başı Stok+ Dönem Sonu Stok)
Duran Varlık Devir Hızı	Toplam Satışlar/ Ortalama Duran Varlıklar Ortalama Duran Varlıklar = (Dönem Başı Duran Varlıklar + Dönem Sonu Duran Varlıklar)/ 2
Varlık Devir Hızı	Toplam satışlar/ Ortalama Varlıklar Ortalama Varlıklar = (Dönem Başı Toplam Varlıklar + Dönem Sonu Toplam Varlıklar)/2
Net Çalışma Sermayesi Devir Hızı	Net Satışlar/ (Dönen Varlıklar- Kısa Vadeli Borçlar)
Öz Sermaye Devir Hızı	Net Satışlar/ Net Özsermaye Tutarı
Aktif Devir Hızı	Net Satışlar/ Toplam Aktifler

Kaynak: (Met, 2013: 74; Canbaş ve Vural, 2016: 20; Tekin, 2017: 65)’den faydalanılarak oluşturulmuştur.

Alacak devir hızı; bu oran, işletmenin alacaklarını belirli bir dönemde kaç kez paraya dönüştürebildiğini gösterir. Alacak devir hızının yüksek oranlarda olması olumlu olarak görülmektedir (Düzer, 2008: 18).

Stok devir hızı; stok verimliliğini test etmek amacıyla kullanılan bu oranda, stoklar satışların maliyetiyle oranlanır. Stokların bilançoda maliyetleri üzerinden değerlendirilmesidir. Stokların hangi oranda satışa çevrildiğini göstermektedir. Standart bir seviyesi bulunmamasına karşın, bu oranın çok yüksek veya çok düşük olması istenilen bir durum değildir. Ayrıca işletmelerin faaliyet gösterdikleri sektörler ve ekonomik durum gibi hususlar göz önüne alınarak yorumlama yapılması daha uygundur (Akdoğan ve Tenker, 2001:625).

Duran varlık devir hızı; işletme yönetiminin duran varlıklarını etkin kullanma durumunu ölçer. Tüm taraflar bu oranın yüksek olmasını pozitif yönlü bulurlar. Varlık devir hızı oranı, işletmenin varlık kullanımının etkinliğini ölçmek amacıyla kullanılır. Varlık devir hızının da yüksek olması tüm taraflarca olumlu yöndedir (Met, 2013: 90).

Net çalışma sermayesi devir hızı; işletmelerin sermayesinin etkinliğini, öz sermaye devir hızı; işletmelerin öz sermayelerini etkin kullanım durumunu, aktif devir hızı; işletmelerin varlıklarının birim gelirinin hesaplanmasıdır. Oranın yüksek olması istenilen bir sonuçtur (Tekin, 2017:65).

2.5.4. Karlılık Oranları

İşletmelerin gerçekleştirdikleri faaliyetleri sonucunda elde ettikleri faydayı belirlemeyi sağlayan oranlardır (Ceylan ve Korkmaz, 2008:84).

Tablo 4: Karlılık Oranları

Karlılık Oranları	Hesaplanma Şekli
Net Kar Marjı	Net Kar/Toplam Satışlar
Faaliyet Etkinliği Oranı	Sabit Giderler Öncesi Kar/ Toplam Satışlar
Net Varlık Karlılığı Oranı	Net Kar/Ortalama Toplam Varlıklar Ortalama Toplam Varlıklar = (Dönem Başı Toplam Varlıklar + Dönem Sonu Toplam Varlıklar)/ 2
Özkaynak Karlılığı Oranı (Mali Rantabilite)	Net Kar/ Ortalama Özkaynaklar Ortalama Özkaynaklar = (Dönem Başı Özkaynaklar + Dönem Sonu Özkaynaklar)/2

Kaynak: (Tutar, 2022: 46; Met, 2013: 98; Canbaş ve Vural, 2016: 24)' dan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Net kar marjı; işletmelerin faaliyet gösterdiği piyasa içerisinde başarı konumunu belirleyen orandır. Bu oranın yüksek olması, işletmenin sağlıklı bir maliyet kontrol ve yönetimi sağladığının göstergesidir (Tutar, 2022: 46).

Faaliyet etkinliği oranı, diğer bir adı olan sabit giderler öncesi karlılık oranı; net kar oranından farklı olarak sabit giderler öncesi kar miktarını dikkate almasından dolayı, işletmelerin kontrol sağlayamadığı giderleri ele almaz. Net varlık karlılığı oranı ise; işletme varlıklarının genel karlılık göstergesi olan bir orandır. Her bir miktarlık yatırıma karşılık ne kadarlık kar elde edildiğini gösterir (Met, 2013:98).

Özkaynak karlılığı oranı; İşletmenin net karı ile ortakların yatırımlarını karşılaştıran bu oranda, özkaynak getirisi işletme yönetiminin ortaklar adına kazanç sağlama yeteneğini göstermektedir. İşletmeler varlıklarını finanse ederken daha fazla borçtan faydalandıkça finansal kaldıraç yükselmiş olur. Bu durumda işletmenin öz sermaye çarpanı yükselir, kısaca kaldıraç etkisi ile öz kaynak karlılığının daha yüksek olduğu değerlendirilmiştir (Canbaş ve Vural, 2016: 24).

2.5.5. Piyasa Oranları

Piyasa oranları, işletmelerin ortaklarına yeterince gelir sağlama durumunu belirleme noktasında kullanılan oranlardır. Çoğunlukla işletmenin piyasada ne konumda olduğunu görmek amacıyla hesaplanan oranlardır (Kahiloğulları, 2012:44).

Tablo 5: Piyasa Oranları

Piyasa Oranları	Hesaplanış Şekli
Fiyat/Kazanç Oranı	Hisse Senedi Fiyatı/ Hisse Başına Kar
Piyasa Değeri- Defter Değeri Oranı	Bir Hissenin Piyasa Değeri/ Hisse Başına Defter Değeri

Kaynak: (Tekin, 2017: 66)’den faydalanılarak oluşturulmuştur.

Fiyat kazanç oranı; işletmelerin hisse senetlerinden elde ettiği bir birim kar üzerine ödenen fiyatı ölçmek ve ilgili hisse senetlerinin borsa değerlerindeki değişim düzeyini belirleme amacıyla kullanılmaktadır. Piyasa değeri / defter değeri oranı ise; işletmelerin piyasa değeri, özsermayesinin kaç katı olduğunu ölçmek amacıyla kullanılır. Sayı büyüdükçe hisse senedinin değer kazanması olarak yorumlanmaktadır (Yusubov, 2015:42).

Turizm endüstrisi, geçtiğimiz yıllarda hızla büyümekte ve kar oranı yüksek bir endüstri haline gelmesi sektör içerisindeki rekabette artışa sebep olmaktadır. Yüksek rekabet bulunan bir ortamda bulunmaları ve sabit yatırım giderlerinin yüksek, sermaye yoğun bir nitelik taşıyan işletmelerin, amaçlarına yönelik başarılı olabilmeleri finansal planlama ve denetim fonksiyonlarına bağlı bulunmaktadır (Karadeniz ve Kahiloğulları, 2013: 104).

Yukarıda da bahsedildiği gibi finansal planlama, denetim fonksiyonu ile; finansal bilgileri işletme içi veya çevresinde bulunan bilgi kullanıcılarına sunarlar. Bu işlev sayesinde işletme geleceğe yönelik kararlarını planlayabilmekte ve işletmeye yönelik kredi kurumları, yatırımcılar tarafından alınabilmektedir. İlerleyen bölümde beklenmedik bir küresel kriz halini alan Covid-19 salgınının turizm sektörü içerisinde bulunan işletmelerin finansal performanslarına olan etkilerinden bahsedilecektir.

2.6. Turizm İşletmelerinin Finansal Performanslarına Etkileri

Turizm sektörü genel olarak ülkelerin ekonomilerine çok büyük anlamda pozitif değer yaratan etkileri olan bir sektör konumundadır. Turizm sektörü istihdam oranı, milli gelire katkı, ithalat ve ihracata önemli katkılar sunmaktadır. Öte yandan ikili ülke ilişkileri, ülkelerin sosyo-kültürel yapıları, mevcut iktidar politikalarından da önemli ölçüde ve ilk olarak etkilenen sektörlerin başında gelmektedir.

Ülkelerin ekonomileri açısından turizm endüstrisi, yüksek çarpan etkisi ile 135’ten fazla sektörle bağlantılı durumda olup, ülkelere döviz girdisi sağlamasıyla ödemeler dengesine fayda sağlamaktadır. Ticaret, sağlık, ulaşım, finans gibi birçok sektörde de hareketliliğe yol açarak; temel olarak sosyal bir alan olmasından kaynaklı olarak, kültürel, politik ve sosyal etkilerde göstermektedir (Çetin ve Göktepe, 2020:90).

Covid-19 salgını tüm dünyada genel olarak sektörlerin birçoğunu yakından etkilemiştir. Bunlar arasında turizm sektörünün lokomotifleri olan otel işletmeleri ve yiyecek-içecek işletmeleri de salgından finansal olarak derinden etkilenmiştir. Turizm sektörü Covid-19 salgını döneminde ekonomik ve sosyal açıdan yatay ve hatta düşüşlerle geçen bir dönem olmuştur. Salgın dönemi sürecince uygulanan karantinalarda insanlar sosyal ortamları mecburen terk etmişlerdir. Toplum genelinde insanların tatil planlarını iptal etmeleri de bu salgının olumsuz yönlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla sektörü etkileyecek olan uçuşlar ertelenmiş veyahut iptal edilmiştir.

Hızla büyümekte olan turizm endüstrisinde üretim hacminin bozulması ile doğrudan dünya ekonomisini de etkilemiştir. Pandeminin neden olduğu ekonomik daralmanın etkileri makro düzeyde ve sektör içerisinde bulunan tüm birimlerce hissedilmiştir (Karadeniz vd., 2022: 174). Turizm faaliyetleri hızlı toparlanma özelliğine sahip olan bir sektörü oluşturmaktadır. Pandemi sürecinde alınan önlemlere karşılık seyahatler iptal edilirken, vaka sayıları azaldıkça ve aşılama oranı arttıkça toparlanma sürecine gidildiği belirtilmiştir. Fakat gene de turizm işletmeleri Covid-19 salgınından en çok etkilenen işletmeler olduğu ortaya konulmuştur (Kılıç, 2021: 83).

Covid-19 tüm sektörleri ve ekonomileri etkilemiştir. Salgının sebep olduğu mali kriz tüm işletmeleri etkilemiştir. İşletmelerin gördüğü zarar dolayısıyla hisse senedi fiyatları, gelir ve karlılık oranlarına düşüş olarak yansımıştır. Turizm endüstrisi bu sektörlerin başında yer alırken, üretim ve tüketimin eşzamanlı olarak durdurulması sektörde bulunan her birimin performanslarında düşüş ile sonuçlanmıştır. Ek olarak Covid-19 salgının neden olduğu kayıpların ve etkilerinin aniden bir toparlanma öngörülmemiştir (Özcan, 2021: 3558).

Turizm sektörünün bir parçası olan ve turizm hizmetlerinin gerçekleştirilmesinde faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin Covid-19 salgını ile karşılaştığı sorunlar şu şekilde özetlenmektedir (Yüksek ve Kalyoncu, 2021: 96-97);

- Salgın sebebiyle seyahat kısıtlamalarının bir sonucu olarak faaliyetlerinin durma noktasına gelmesi,
- Oluşturduğu kriz ortamı ve yüksek belirsizlik ile işletmelerin geleceğe dönük planlamalar noktasında zorluk yaşaması,
- İşyerlerinin kapatıldığı dönemde, kısa çalışma ödeneği ile iş gören performansının düşmesi ve iş görenlerin aktif olarak çalıştırılmaması,
- Yeme içme hizmetleri, Selus Per Aqua (SPA) gibi birçok yan hizmetlerin kapatılması ile yaşanan aksamalar ve doluluk oranlarında %50’den fazla oranlarda düşüş yaşanması
- Satış fiyatlarında mecburi %40 ve üzerinde indirimler,
- Covid-19 ile mücadele kapsamında alınan sosyal mesafe, maske gibi diğer uygulamaların operasyon süreçlerine olumsuz etkisi, müşteri şikayetlerinde yaşanan artış,
- Avrupa ülkelerinin, ülkeye dönüşlerde PCR testi zorunluluğu koyması ile misafir doluluklarının düşmesi,
- Operasyonel maliyet artışının hizmet kalitesine olan olumsuz etkisi, erken rezervasyonların iptal edilmesi ile iade edilen avanslar,
- “Güvenli Turizm Sertifikası” maliyetleri artırması,
- Önceki yıllardan devreden borçlanmalar dolayısı ile, işletmelerin yeni kredi kullanamaması ve büyük bir borçlanma içerisine girmesi olarak sıralanmıştır

Turizm faaliyetinin gerçekleşmesinde ulaşım fonksiyonunu üstlenen ulaştırma işletmeleri açısından da oldukça sıkıntılı bir süreç olarak bulunmuştur. Özata ve Özdemir (2021)’in Covid-19 pandemisinin Türkiye havayolu sektörü üzerindeki finansal etkilerini incelemek amacıyla yaptıkları çalışmada; salgının finansal raporlama üzerindeki etkilerinde, işletmelerin finansal raporlama dönemlerinde ortaya çıkmasıyla karmaşıklığa ve gecikmeye neden olmuştur.

Finansal bilgi kullanıcıları açısından da belirsizlik meydana getirmiştir. Aynı zamanda her işletmenin kendine has koşullarını göz önünde bulundurarak değerlendirme yapmalarının daha olumlu olacağı ortaya konulmuştur. Ek olarak, havayolu kullanımı çeşitli avantajları sebebiyle önemli ve çok tercih edilen bir ulaşım aracıdır. Aynı zamanda Covid-19’un yayılmasını hızlandırması açısından çeşitli kısıtlamalara maruz kalmış ve talepte azalmalar meydana gelmiştir. Yapılan çalışmada havayolu taşımacılığı gerçekleştiren işletmelerin 2020’nin ilk üç çeyreğinde finansal performanslarının olumsuz etkilendiği ortaya konulmuştur.

Bir bütün olarak turizm sektörüne ilişkin, talepte yaşanan düşüş hane halkının harcamalarında görülmüştür. Havayolu, ulaşım, konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri, eğlence, spor veya kültürel faaliyetleri kapsayan sektör içerisinde tüm birimleri etkisi altına almıştır. İlerleyen süreçte iş modellerinin değişim yaşayacağı öne sürülmüştür (Bahar ve Çelik, 2020: 128). Konaklama işletmeleri üzerinde durulacak olduğunda; sektörde var olan işletmelerin, diğer tüm sektörlerde olduğu gibi Covid-19 gibi bir salgın hastalık karşısında bir hazırlıkları olmadığı bu süreçte anlaşılmıştır. Bu işletmeler üzerinde, salgın öncesi rutinine dönmesi uzun bir süre alacak kadar yıkıcı izler bırakmıştır.

Turizm işletmelerinin kısa dönemli planlamalar yerine uzun dönemli ve evrensel olacak önlemler almalı ve buna yönelik hareket etmeleri gerektiği ön plana çıkmaktadır. İşletmelerin sağlıklı bir şekilde varlıklarını koruyabilmeleri için, öngörüsü olmayan bu tip oluşabilecek krizler karşısında farklı senaryolara ve planlara sahip olmaları gerekmektedir. Ek olarak işletmelere devlet desteklerinin devam etmesi ve sektör temsilcileri ile eşzamanlı çalışmalar gerçekleştirilmesi önerilmiştir (Karadeniz vd., 2020: 3133).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

COVID 19 SALGINININ TURİZM İŞLETMELERİNİN FİNANSAL PERFORMANSLARINA ETKİSİ: BİST' TE BİR ARAŞTIRMA

3.1. Literatür Taraması

Araştırmanın bu bölümünde Covid-19 pandemisinin finansal performansa etkisini araştıran çalışmalar incelenmiştir. Yapılan kapsamlı literatür taraması sonucunda konunun güncel olarak araştırma alanlarında yer aldığı, genellikle çalışmaların 2022 yılında yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Çalışmalarda genel olarak sıklıkla Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri araştırma yöntemi olarak seçilmiştir. Bununla birlikte araştırmamız kapsamında kullanılan TOPSIS ve VIKOR yönteminin bir arada kullanılmadığı ayrı ayrı diğer yöntemlerle bir arada kullanıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 6: Literatür Tablosu

Yazar ve Yayın Yılı	Yöntem	Sonuç
Altın (2020)	Waspas, Critic, Entropy	2000'li yıllardaki en iyi performansın temelini, yüksek döviz kurunun sabit koşullar altında turizm gelirleri üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Özdemir ve Akçakanat (2021)	Parametrik olmayan Wilcoxon İşaretli Sıra testi	Satışlardaki değişim, esas faaliyet kar marjı ve özsermaye karlılığı oranlarında hem altı hem de dokuz aylık sonuçlarda, net kar marjında ise sadece altı aylık sonuçlarda Covid-19 öncesi döneme göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir.
Pala (2021)	Cılos ve Marca	5 yıllık sürecin geneli için yapılan istatistiki testlerde en yüksek performansa sahip firma açısından diğerlerinin performansına oranla anlamlı farklılık ortaya çıkarken, aynı zamanda Covid-19 pandemisi döneminde de sıralamalar açısından diğer dönemlere göre istatistiki olarak farklılıklar elde edilmiştir.

Özcan (2021)	Veri Zarflama Analizi (VZA)	Çalışmada BIST turizm ve ulaştırma sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin etkinlikleri 2019 birinci çeyrek ve 2020 üçüncü çeyrek arası dönemleri içeren mali tablo verileri kullanılarak Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Tobin q oranı yardımıyla ölçülmüştür. Ele alınan dönemler değerlendirildiğinde VZA analizi açısından Covid-19 pandemisinin işletme performanslarına olumsuz etkisinden söz etmek mümkün değildir. Tobin q oranına göre Covid-19 pandemisinin ulaştırma ve turizm sektörlerinde işletme etkinlikleri üzerinde olumsuz etkisi olduğunu söylemek mümkündür.
Karamahmutoğlu (2022)	Oran Analizi	Çalışma sonuçları, Covid-19’un ulaştırma ve turizm işletmelerinin likidite oranları dışında finansal oranları üzerinde önemli bir etki oluşturduğunu göstermiştir. Araştırma bulgularına göre Covid-19 işletmelerin finansal risklerini artırırken, karlılıkta belirgin bir düşüşe neden olmuştur.
Temür (2022)	Aras, Copras ve TOPSIS	Araştırma sonucunda, analiz dönemi içinde en başarılı finansal performansa sahip olan işletme 2020 yılı TOPSIS yöntemi haricinde tüm uygulamalarda MAALT olarak bulunmuştur. Ayrıca 2020 yılındaki hisse getirileri değerlendirildiğinde; Covid-19’un yüksek oranda etkilediği turizm işletmelerinin negatif mali tablolar açıklamalarına rağmen araştırma dönemindeki en yüksek hisse getirisinin bu döneme ait olduğu sonucuna varılmıştır
Temür (2022)	Edas, Topsis ve Waspas	Elde edilen analiz bulgularına göre, 2019 (2) ve 2019 (3) Edas yöntemi sonuçları haricindeki analiz dönemi ve yöntemlerin tümünde MAALT işletmesinin finansal performansı ilk sırada çıkmıştır. Son sırada yer alan işletmeler ise, 2019 (3) ile 2020 (T) Edas yöntemi sonucu haricinde tüm dönem ve yöntemlerde PKENT ve MARTI arasında değişkenlik göstermiştir. Edas 2019 (3) döneminde finansal performansı en düşük hesaplanan işletme ULAS, Edas 2020 (T)’de TEKTU olmuştur. Çalışma sonucunda, AVTUR ve MAALT işletmelerinin Covid-19 öncesi ve Covid-19 sürecindeki finansal performanslarının benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir.
Ertaş ve Yetim (2022)	Oran Analizi ve TOPSIS	Çalışmada 2019 1. çeyrek – 2021 1. çeyrek arasındaki 9 dönemi kapsayan bir karşılaştırma yapılmıştır. İşletmelerin finansal performansı incelenirken TOPSIS yöntemi kullanılmış ve kriter olarak likidite, faaliyet, mali yapı ve karlılık oranlarından oluşan 16 finansal oran kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda pandemi sürecini kapsayan dönemlerden 2020 yılı 4. çeyrek dönemi birinci sırada, 2020 yılı 3. çeyrek dönemi ise dördüncü sırada yer almıştır.
Beyazgül vd., (2022)	Altman Z, Fulmer H ve Ohlson Modelleri	Analiz sonucunda incelenen tüm sektörlerin likidite ve finansal başarısızlık risklerinin yüksek olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Covid-19 salgın dönemi öncesine göre havayolu yolcu taşımacılığı sektörünün likidite ve finansal başarısızlık risklerinin ciddi oranda arttığı ve Covid-19 salgınından en olumsuz etkilenen sektörün havayolu ile yolcu taşımacılığı sektörü olduğu saptanmıştır.

Özçalık (2022)	Olay Çalışması	Analiz sonuçları genel olarak COVID-19 salgınına yatırımcıların piyasa getirilerine göre (MSCI ACWI) negatif bir tepki verdiğini göstermektedir. Bölgelere göre bakıldığında tüm olay pencerelerinde en yüksek kayıpların Avrupa turizm endeksinde yaşandığı görülmektedir.
Çilek (2022)	Critic ve Copras	2019 yılı ve 2020 yılı dönem sonu verilerine dayalı olarak yapılan analiz ile Borsa İstanbul’da işlem gören turizm şirketlerinin puanlamaları bakımından sektörel mali başarımların sıralamaları ortaya koyulmuştur. Bu başarımların sıralamasına göre 2019 ve 2020 yılında en iyi üç işletme; PKENT, MERIT ve MARTI olarak belirlenirken, en kötü üç işletme ise 2019 yılında AYCES, TEKTU ve ULAS, 2020 yılında TEKTU, AYCES ve AVTUR olarak belirlenmiştir.
Güngör ve Çemberlitaş (2022)	Copras	Çalışma sonucunda firmaların salgından etkilendikleri ortaya çıkmıştır. Salgından en yoğun etkilenen firmaların cari oranı düşük olan firmalar olduğu sonucu tespit edilmiştir. Yeterli çalışma sermayesine sahip olan, güçlü holdinglere bağlı olan firmaların diğer firmalara göre krizden daha düşük düzeyde etkilendikleri sonucuna varılmıştır.
Ghosh ve Bhattacharya (2022)	MEREC-Gri İlişkisel Analiz	Hindistan turizm endüstrisine Covid-19’un etkilerini incelemeyi amaçlayan bu çalışma; işletmelerin başarımlarını sıralamasını yapmıştır. Westlife Development, Lemon Tree Hotels, Indian Tourism Development Corporation, Royal Orchid ve Country Club’ın pandemi sonrasında akranlarından önemli ölçüde daha kötü performans gösterdiğini, EIH, Advani Hotels and Resorts ve TGB Banquets’in ise nispeten daha iyi performans gösterdiğini öne sürmüştür. Seyahat acenteleri, pandemi nedeniyle özellikle kötü performans göstermiştir, ancak VMV Holidays 2021 mali yılında nispeten daha iyi performans gösterdiği sonucuna varılmıştır.
Ocampo ve Yamagishi (2022)	VIKOR	Filipinler’de turist varışlarının yakınlığının ve hacminin, niteliklerin öncelik listesinin en üstünde olduğunu göstermektedir. Bulgular, birincil paydaşlar (yani hükümet, turist operatörleri ve turistler) planlama, kaynak tahsisi kararları ve politika oluşturma konularında önemli bilgiler sunmaktadır.

3.2. Araştırmanın Amacı

Turizm savaş, ekonomik kriz, doğal afet ve salgın hastalık gibi konjonktürel durumlardan en başta etkilenen sektörlerden biridir. Bireyler turizm harcamalarını isteğe bağlı gelirle gerçekleştirdikleri için bu tür durumlarda turizm harcamaları, imalat ve perakende sektörlerinde yapılan harcamalara göre bireyler tarafından daha kolay vazgeçilebilmekte ya da ötelenebilmektedir. Dolayısıyla turizm sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin konjonktürel durumlara diğer sektörlerle göre çok daha hazırlıklı olmaları gerekmektedir. Bu çalışma çağımızın en büyük salgınlarında biri olan Covid – 19 salgının şirketler üzerindeki finansal etkisini ortaya koyarak bu gibi durumlarda nasıl önlem

almaları gerektiği noktasında çeşitli önerilerde bulunmayı amaçlamaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için Covid-19 salgınının BİST Turizm Endeksinde (XTRZM) işlem gören halka açık turizm işletmelerinin finansal performansına etkisini değerlendirmiştir.

3.3. Araştırmanın Veri Seti ve Kriterler

Araştırmada yer alan veri seti BİST Turizm (XTRZM) endeksinde işlem gören işletmelerin finansal tablolarından oluşan ikincil veri setidir. Bu doğrultuda veri setleri Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) üzerinden elde edilmiştir. Araştırmaya konu olan endeks işletmeleri ve endeks kodları Tablo 7'da açıklanmıştır.

Tablo 7. Çalışmaya Dahil Edilen İşletmeler ve Endeks Kodları

BİST KODU	Şirket Ünvanı
AVTUR	AVRASYA PETROL VE TURİSTİK TESİSLER YATIRIMLAR A.Ş.
ETILR	ETİLER GIDA VE TİCARİ YATIRIMLAR SANAYİ VE TİCARET A.Ş.
MARTI	MARTI OTEL İŞLETMELERİ A.Ş.
MERIT	MERİT TURİZM YATIRIM VE İŞLETME A.Ş.
PKENT	PETROKENT TURİZM A.Ş.
TEKTU	TEK-ART İNŞAAT TİCARET TURİZM SANAYİ VE YATIRIMLAR A.Ş.

Araştırma kapsamındaki kriterler finansal performans göstergeleri olan rasyolardır. Bu kapsamda da literatürde performans değerlendirmesinde sıklıkla kullanılan likidite oranları (L1, L2, L3), finansal yapı oranları (FY1, FY2, FY3), karlılık oranları (K1, K2, K3, K4) ve faaliyet oranları (F1, F2) olan 11 rasyo seçilmiştir. Son olarak da rasyoların maliyet (min) ve fayda (max) yönleri belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan oranlar, oranların hesaplama yöntemleri ve oranların ağırlıklandırılması Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Araştırma Kapsamında Kullanılan Finansal Performans Göstergeleri (Kriterler)

Finansal Oranlar	Kodu	Formüller
<i>Likidite Oranları</i>	<i>L</i>	
Cari Oran	<i>L1</i>	Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar
Asit-Test Oranı	<i>L2</i>	(Dönen Varlıklar-Stoklar) /Kısa Vadeli Borçlar
Nakit Oran	<i>L3</i>	Nakit ve benzeri /Kısa Vadeli Borçlar
<i>Finansal Yapı Oranları</i>	<i>FY</i>	
Toplam Kaldıraç Oranı	<i>FY1</i>	Toplam Yabancı Kaynaklar / Toplam Varlık (Kaynak)
Kısa Vadeli Kaldıraç Oranı	<i>FY2</i>	Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar / Toplam Varlık (Kaynak)
Uzun Vadeli Kaldıraç Oranı	<i>FY3</i>	Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar / Toplam Varlık (Kaynak)
<i>Faaliyet Oranları</i>	<i>F</i>	
Alacak Devir Hızı	<i>F1</i>	Net Satışlar / Ticari Alacaklar
Aktif Devir Hızı	<i>F2</i>	Net Satışlar / Aktif (Varlık) Toplamı
<i>Karlılık Oranları</i>	<i>K</i>	
Aktif Karlılığı	<i>K1</i>	Net Kar / Aktif Toplamı
Öz Kaynak Karlılığı	<i>K2</i>	Net Kar / Öz Kaynaklar
Net Kar Marjı	<i>K3</i>	Net Kar / Net Satışlar

3.4. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma kapsamında Covid-19’un turizm işletmeleri finansal performansı üzerindeki etkisini değerlendirmek için öncelikle finansal analiz yöntemleri kapsamında oran analizi gerçekleştirilmiştir. Buradan elde edilen sonuçlar karar matrisinin oluşturulmasında kullanılmıştır. ÇKKV yöntemlerinden olan TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile 2019-2021 yıllarında turizm endeksinde yer alan işletmelerin performans sıralaması yapılmıştır. Bu iki yöntemin seçilme amacı; ilgili literatür incelendiğinde bu yöntemlerin tek başına veya diğer ÇKKV yöntemleri ile kullanıldığı görülmüş, bu iki yöntem bir arada kullanılmamıştır. Ek olarak VIKOR yönteminin, TOPSIS yönteminden elde edilen bulguların sağlamasını yapmak amacıyla kullanıldığı söylenebilir. Çalışmada rasyoların elde edilmesinde kullanılan oranlar ve analizlere ilişkin açıklamalar ikinci bölümde açıklanmıştır. Bu başlıkta ise TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile yöntemlere ilişkin uygulama adımları kısaca açıklanmıştır.

3.4.1. TOPSIS Yöntemi

TOPSIS yöntemi Hwang ve Yoon (1981) tarafından ÇKKV yöntemi olarak ortaya çıkarılmıştır (Shyjith vd., 2008: 376). TOPSIS yönteminde alternatiflerin belirli kriterler doğrultusunda ve kriterlerin alabileceği maksimum ve minimum

değerler arasında ideal duruma göre karşılaştırılması gerçekleştirilir (Yurdakul ve İç, 2003; 11).

TOPSIS yöntemi bütün karar noktaları için değerlendirme faktörlerini aynı anda çözüme sokar ve karar vericiye tek bir dağılım sunar. TOPSIS yöntemi 6 adımdan oluşmaktadır. Bu adımlar kısaca şu şekilde özetlenebilir; (Yoon ve Hwang 1985: 361-370, Olson, 2004:722; Yükü ve Atağan, 2010: 30-31)

TOPSIS Yönteminin adımları aşağıdaki gibidir:

1.Adım: Karar matrisinin (A) oluşturulması

İlk adım karar matrisini oluşturmaktır. Karar matrisi oluşturulurken satırlar ve sütunlar farklı kavramları temsil eder. Satırlar başarıyı belirlemek için kullanılan karar noktalarını gösterirken, sütunlar sıralamak, seçmek ve son kararı hızla vermek için kullanılan değerlendirme faktörlerini gösterir. Aşağıdaki eşitliğe göre m satır karar noktalarını ve n veya sütunlar değerlendirme faktörlerini temsil etmektedir. Karar matrisi yardımıyla hesaplanır.

$$A = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} \cdots & a_{mn} \end{pmatrix}$$

2.Adım: Standart karar matrisinin (R) oluşturulması

Standart karar matrisi, karar matrisinin (A) elemanlarından yararlanarak aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$y_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad R_{ij} = \begin{pmatrix} r_{11} & r_{12} & r_{1n} \\ r_{21} & r_{22} & r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ r_{m1} & \cdots & r_{mn} \end{pmatrix}$$

3.Adım: Ağırlıklandırılmış standart karar matrisinin (V) oluşturulması

Ağırlık standart karar matrisinin değerlendirme kriterlerine ilişkin belirlenen ağırlık değeri (W_i) ile standart karar matrisi (R) ile çarpılarak bulunur. Ağırlık standart karar matrisi ise (V) olarak gösterilir. Ağırlıklandırılmış standart karar matrisi yardımıyla hesaplanır.

$$\sum_{i=1}^n w_i = 1 \quad v_{ij} = \begin{pmatrix} w_1 r_{11} & w_2 r_{12} & w_n r_{1n} \\ w_1 r_{21} & w_2 r_{22} & w_n r_{2n} \\ \vdots & \vdots & \vdots \\ w_1 r_{m1} & \cdots & w_n r_{mn} \end{pmatrix}$$

4.Adım: Pozitif ideal (A^*) ve negatif ideal (A^-) çözüm değerlerinin belirlenmesi

TOPSIS Yöntemi kullanılan değerlendirme faktörlerinin artan ve azalan eğilimde olduğunu varsaymaktadır. Pozitif ideal çözüm setinin oluşturulması için ağırlık standart karar matrisindeki değerlerin en büyükleri seçilir. Pozitif ideal kümeleri oluşturulması aşağıdaki gibi hesaplanır.

$$A^* = \left\{ \left(\frac{m_i \max v_{ij}}{j} \in J \right), \left(\frac{m_i \min v_{ij}}{j} \in J' \right) \right\} \quad A^* = \{v_1^*, v_2^*, \dots, v_n^*\}$$

Negatif ideal çözümleme ise pozitif çözümlerinin tersine ağırlık standart karar matrisindeki ağırlaştırılmış değerlerin en küçükleri seçilir ve aşağıdaki hesaplanır.

$$A^- = \left\{ \left(\frac{m_i \min v_{ij}}{j} \in J \right), \left(\frac{m_i \max v_{ij}}{j} \in J' \right) \right\}$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_n^-\}$$

Eşitliklerde gösterilen değerler olumlu yönde ise pozitif ideal çözüm kümesinde J fayda (maksimizasyonu) olarak gösterilmektedir. Bulunan değerler olumsuz yönde ise J' zarar (Minimizasyonu) olarak gösterilmektedir. Her iki bulunana çözüm kümesi ise alternatif sayısı veya değerlendirme faktör sayısı kadardır.

5.Adım: Pozitif ve negatif ideal noktalara olan uzaklığın hesaplanması

Her bir alternatife ilişkin karşılaştırma kriteri bulunurken pozitif ve negatif ideal çözüm kümesinden uzaklıklar Euclidian uzaklık yaklaşımı ile hesaplanır. Elde edilen alternatiflerin kriterlere ilişkin sapma değerleri pozitif ideal ayırım (S_i^*) ve negatif ideal ayırım (S_i^-) ölçüsü olarak adlandırılır.

TOPSIS yönteminde her bir karar noktasına ilişkin değerlendirme faktör değerinin İdeal ve negatif ideal çözüm setinden sapmalarının bulunabilmesi için Euclidian uzaklık yaklaşımından yararlanılmaktadır. Buradan elde edilen karar noktalarına ilişkin sapma değerleri ise ideal ayırım (S_i^*) ve negatif ideal ayırım (S_i^-) ölçüsü olarak adlandırılmaktadır. İdeal ayırım (S_i^*) ölçüsünün hesaplanması ve negatif ideal ayırım (S_i^-) ölçüsünün hesaplanması sırasıyla aşağıda verilmiştir;

$$s_i^* = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2}$$

$$s_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij}^- - v_j^-)^2}$$

Hesaplanacak değerler S_i^* ve S_i^- sayısı karar noktası değeri kadar olacaktır.

6.Adım: İdeal çözüme görelî yakınlığın hesaplanması

Her bir alternatif sayısının ideal çözüme görelî yakınlığı (C_i^*) hesaplanırken pozitif ve negatif ideal ayırım ölçülerinden faydalanılır. Negatif ideal ayırım ölçüsünün, toplam ayırım ölçüsü içindeki payı yakınlık katsayısı değerini verir.

Her bir karar noktasının ideal çözüme görelî yakınlığının (C_i^*) hesaplanmasında ideal ve negatif ideal ayırım ölçülerinden yararlanır. Burada kullanılan ölçüt, negatif ideal ayırım ölçüsünün toplam ayırım ölçüsü içindeki payıdır. İdeal çözüme görelî yakınlık değerinin hesaplanması aşağıdaki gibidir;

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*}$$

Formülde gösterilen C_i^* değeri $0 \leq C_i^* \leq 1$ aralığında yer alır ve C_i^* değerinin 1’e yakın olması ideal çözüme olan yakınlığını ve 0’a yakın olması ideal çözüme olan uzaklığını gösterir.

Burada $* C_i$ değeri $0 \leq C_i \leq 1$ aralığında değer alır ve $1 * C_i =$ ilgili karar noktasının ideal çözüme, $0 * =$ ilgili karar noktasının negatif ideal çözüme mutlak yakınlığını gösterir.

3.4.2. VIKOR Yöntemi

ÇKKV yöntemlerinden biri olan VIKOR (Vise Kriterijumska Optimizacija Komprominso Resenje) yöntemi Opricovic ve Tzeng tarafından 2004 yılında geliştirilmiştir. VIKOR yöntemi alternatifleri sıralayan ve içinden en uygunu seçmeye yarayan bir yöntemdir. VIKOR yöntemi maksimum grup faydasına ve minimum pişmanlık esasına dayanır (Eş ve Kocadağ,2020:272). Belirlenen kriterlerin en ideal olan kriterle yakın olup olmamasına göre uzlaşık çözüm sunulur ve tüm kriterler değerlendirilerek en yüksek performanslı alternatif belirlenir. VIKOR yöntemini diğer yöntemlerden ayıran yönü iki tür optimal kriter ağırlığına sahip olmasıdır. Bunlar öznel ve nesnel ağırlıklardır. Yöntemin aşamaları kısaca şu şekilde özetlenebilir; (Ertuğrul ve Karakaşoğlu, 2008: 22; Ertuğrul ve Özçil, 2014: 273-275).

1. **Adım:** En iyi ve en kötü değerlerin belirlenmesi

Her kriter için en iyi (f_i^*) ve en kötü (f_i^-) değerler belirlenir.

	Fayda	Maliyet
f_i^*	$\max x_{ij}$	$\min x_{ij}$
f_i^-	$\min x_{ij}$	$\max x_{ij}$

$$f_i^* = \max_j f_{ij} \quad f_i^- = \min_j f_{ij} \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Adım: S_j ve R_j değerlerinin hesaplanması

S_j ve R_j değerleri $j= 1,2,\dots,J$ için hesaplanır. S_j ve R_j değerleri, j . alternatif için ortalama ve en kötü grup skorlarını gösterir. f_i^*

$$S_j = \frac{\sum_{i=1}^n w_i (f_i^* - f_{ij})}{f_i^* - f_i^-}$$

$$R_j = \max \left[w_i \left\{ \frac{f_i^{j*} - f_{ij}}{f_i^* - f_i^-} \right\} \right]$$

Adım: Q_i değerlerinin hesaplanması

Q_i değerlerinin hesaplanması için kullanılan S^*, S^-, R^*, R^- parametreleri sırasıyla,

$$S^* = \min_i S_i$$

$$S^- = \max_i S_i$$

$$R^* = \min_i R_i$$

$$R^- = \max_i R_i \text{ olarak tespit edilir.}$$

Q_j değerleri tüm $j= 1,2,\dots,J$ için belirlenir.

Bu denklemde v değeri maksimum grup faydası sağlayan strateji için ağırlığı göstermektedir. Çoğunluk oyu durumunda $v>0.5$ ile konsensüs durumu $v=0.5$ ile veya veto durumu $v < 0.5$ ile sağlanabilir.

$$Q_j = v(S_j - S^*) / (S^- - S^*) + (1 - v)(R_j - R^*) / (R^- - R^*)$$

2. *Adım: Alternatiflerin sıralanması ve koşulların denetlenmesi*

Alternatifler arasındaki sıralamanın belirlendiği üç sıralama listesi elde edebilmek için S_i , R_i ve Q_i değerleri küçükten büyüğe sıralanır. Yapılan sıralamanın doğruluğunu kontrol etmek için minimum Q_i değerine sahip olan alternatifin aşağıda verilen iki koşulu sağlayıp sağlamadığı kontrol edilir.

- *Koşul 1. Kabul Edilebilir Avantaj (C1):* Q_i değerleri küçükten büyüğe sıralandığında ilk sırada yer alan alternatif A 1 ve ikinci sırada yer alan alternatif A 2 olarak gösterildiği zaman, kabul edilebilir avantaj,

$Q(A 2) - Q(A 1) \geq DQ$ olmaktadır. Burada DQ ise şu şekilde hesaplanır;

$DQ = 1/(J-1)$. Bu formüldeki J değeri ise; alternatif sayısını göstermektedir.

- *Koşul 2. Kabul edilebilir istikrar (C2):* Q_i değerleri artan şekilde sıralandığında en küçük olan A1 alternatifi, hem S, hem de R sayıları dikkate alınarak artan şekilde sıralandığında da minimum değer alıyorsa en iyi alternatiftir. Bu durumda uzlaşık çözüm karar vermede istikrarlıdır.

3.5. Araştırmanın Kısıtlılıkları

Turizm işletmelerinin bilançoları incelendiğinde aktif ve pasif hesaplar birçok sektörle benzer durumdadır. Ancak turizm işletmelerinin faaliyetlerinden kaynaklı olarak bazı hesaplarda değişiklikler olabilmektedir. Şöyle ki; turizm işletmeleri hizmet sunan işletmeler olduğu için aktif tarafındaki hesaplar içerisinde yer alan stoklar kaleminde diğer farklı sektör işletmelerine göre önemli düzeyde değer bulunmayabilir. Bazı turizm işletmelerinde ise stoklar kaleminde bir değer gözükmebilir. Bu durum çalışma kapsamında finansal performansı değerlendirilen işletmelerin bazılarında da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla finansal performansın değerlendirilmesinde literatürde en çok kullanılan finansal performans göstergelerinden olan oranlar arasında bulunan stok devir hızı oranı kapsam dışı tutulmuştur. Bu durum çalışmanın sektöre özgü bilanço yapısından kaynaklı olarak ortaya çıkan en önemli kısıt olarak düşünülebilir. Bunun yanı sıra turizm işletmeleri veri paylaşma noktasında istekli davranmamaktadır. Bu yüzden çalışma Borsa İstanbul’da işlem gören turizm işletmeleri ile sınırlı kalmıştır.

3.6. Araştırmanın Bulguları

Araştırma kapsamında öncelikli olarak TOPSIS yönteminin ilk aşaması olan karar matrisinin oluşturulmasında finansal oranlardan yararlanılmıştır. Karar matrisinde alternatifleri Covid öncesi, Covid dönemi ve Covid sonrası dönemler olan 2019, 2020 ve 2021 yılları oluşturmaktadır. Kriterler ise finansal oranlar aracılığıyla ulaşılan finansal performans göstergeleri oluşturmaktadır.

Karar matrisinin oluşturulması sırasında kriter yönleri de max (fayda) ve min (maliyet) şeklinde belirlenmiştir.

TOPSIS yöntemi uygulanırken yıllara ait uygulama aşamaları ayrı ayrı açıklanmıştır. Sadece yonteme ilişkin karar matrisi açıklaması tek bir tabloda (Tablo 9) tüm yıllara ilişkin veriler verilmiştir.

Tablo 9. TOPSIS Yöntemi Karar Matrisi

Alternatifler		Kriterler										
		L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3
AVTUR	2019	2,5274	2,5209	0,0107	0,1132	0,0431	0,0700	7,6069	0,0504	0,0711	0,0802	1,4111
	2020	6,0233	6,0233	0,0913	0,1057	0,0190	0,0867	1,7528	0,0295	0,0238	0,0266	0,8074
	2021	6,2342	6,2342	5,0079	0,0986	0,0142	0,0844	1,4465	0,0248	0,2275	0,2525	9,1414
ETILR	2019	0,1909	0,1824	0,0053	0,8769	0,7366	0,1402	16,9482	0,3276	0,0168	0,1365	0,0513
	2020	13,7527	13,7409	13,4618	0,0894	0,0660	0,0234	7,1193	0,0579	0,2089	0,0636	3,6032
	2021	5,4707	5,0066	2,4323	0,1655	0,1574	0,0080	1,3908	0,4673	0,2331	0,2793	0,4987
MARTI	2019	0,3121	0,3029	0,0373	0,9502	0,4184	0,5318	10,9185	0,1355	0,0098	0,1988	0,0728
	2020	0,1065	0,1041	0,0006	0,9631	0,8927	0,0704	0,7850	0,0081	0,0072	0,1977	0,8904
	2021	0,6082	0,6005	0,0571	0,8216	0,1703	0,6512	1,5809	0,0084	0,0318	0,1787	3,7712
MERIT	2019	4,0769	4,0769	0,0106	0,0950	0,0636	0,0314	1,1416	0,2825	0,1421	0,1570	0,5030
	2020	8,8880	8,8880	0,0247	0,0664	0,0320	0,0343	5,3126	0,0958	0,0208	0,0223	0,2178
	2021	1,6507	1,6507	1,5397	0,0422	0,0050	0,0371	1,5243	0,0118	0,6788	0,7087	0,3429
PKENT	2019	1,3551	1,2765	0,1581	0,3755	0,2892	0,0862	5,2687	1,6007	0,1946	0,3117	0,1215
	2020	1,2269	1,1555	0,0655	0,3915	0,3045	0,0870	2,0844	0,5586	0,0143	-0,0236	0,0257
	2021	2,1334	2,0742	0,6223	0,2451	0,1832	0,0619	5,4737	0,6802	0,2689	0,3562	0,3953
TEKTU	2019	0,7197	0,7168	0,0050	0,2945	0,1094	0,1850	4,4487	0,0377	0,0135	0,0192	0,3593
	2020	0,9689	0,9673	0,0137	0,3564	0,0919	0,2645	0,7613	0,0159	0,0430	0,0668	2,6946
	2021	0,4347	0,4332	0,0049	0,4041	0,1143	0,2897	3,2292	0,0208	0,1675	0,2812	8,0311

Karar matrisinin elde edilmesinden sonra normalleştirilmiş karar matrisinin oluşturulmasına geçilmiştir. Bu aşamada kriter ağırlıklarının her biri eşit olarak belirlenmiştir. Toplam 11 finansal oran kullanıldığı için ağırlık değeri 0,0909 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 10. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2019 Yılı)

Alternatifler	Kriterler										
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	max	max	max	max
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909
AVTUR	0,5005294	0,5017343	0,0655236	0,08166522	0,0476208	0,1183201	0,33579608	0,030273	0,2817586	0,1855804	0,9116207
ETILR	0,0378061	0,036303	0,0324556	0,63261691	0,8138627	0,2369783	0,74815485	0,196776	0,0665759	0,3158569	0,0331416
MARTI	0,0618087	0,0602861	0,2284142	0,6854973	0,4622864	0,8988949	0,48198208	0,081389	0,0388359	0,4600173	0,0470314
MERIT	0,8073944	0,8114246	0,0649113	0,0685353	0,0702711	0,053075	0,05039435	0,169686	0,563121	0,3632933	0,3249558
PKENT	0,2683657	0,2540616	0,9681577	0,2708948	0,3195345	0,1457028	0,23257948	0,961474	0,7711706	0,7212645	0,0784933
TEKTU	0,1425303	0,1426646	0,0306185	0,21245944	0,1208751	0,3127032	0,19638171	0,022645	0,0534985	0,0444282	0,2321205

Karar matrislerinde kriter ağırlıkları belirlendikten sonra kriterlerin yönleri de belirlenmiştir. Diğer bir ifade ile hangi kriterlerin maliyet hangi kriterlerin fayda yönlü oldukları tespit edilmiştir. Buna göre finansal performans göstergesi olarak kullanılan 11 kriterin içerisinde Finansal Yapı Oranları olan 3 kriter maliyet (min) yönlü olarak tespit edilmiştir. Bunu da kısaca açıklamak gerekirse finansal yapı oranları şirketlerin kısa ve uzun vadeli yabancı kaynaklarının toplam kaynak (varlık) içerisindeki paylarını gösteren oranlardır. Yani işletmenin sermayesinin hangi oranda borçlanma araçlarından elde etmiş olduğunu açıklamaktadır. Dolayısıyla burada borçlanma araçlarının payının, yani bu oranların yüzdesinin düşük olması tercih edilir. Bu 3 kritere minimum yön tayin edilmesinin sebebi kısaca böyle açıklanabilir.

Tablo 11. A. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2019 Yılı)

Alternatifler	Kriterler												
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3		
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	max	max	max	max		
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909		
AVTUR	0,0454981	0,0456076	0,0059561	0,00742337	0,0043287	0,0107553	0,03052386	0,002752	0,0256119	0,0168693	0,0828663		
ETILR	0,0034366	0,0032999	0,0029502	0,05750488	0,0739801	0,0215413	0,06800728	0,017887	0,0060517	0,0287114	0,0030126		
MARTI	0,0056184	0,00548	0,0207628	0,0623117	0,0420218	0,0817095	0,04381217	0,007398	0,0035302	0,0418156	0,0042752		
MERIT	0,0733921	0,0737585	0,0059004	0,00622986	0,0063876	0,0048245	0,00458085	0,015424	0,0511877	0,0330234	0,0295385		
PKENT	0,0243944	0,0230942	0,0880055	0,02462434	0,0290457	0,0132444	0,02114147	0,087398	0,0700994	0,0655629	0,007135		
TEKTU	0,012956	0,0129682	0,0027832	0,01931256	0,0109875	0,0284247	0,0178511	0,002058	0,004863	0,0040385	0,0210998		

Ağırlıklandırılmış karar matrisinde normalize karar matrisinde yer alan her bir değer ilgili kriter ağırlık değeri ile çarpılmaktadır.

Tablo 12. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2019 Yılı)

V+	0,0733921	0,0737585	0,0880055	0,00622986	0,0043287	0,0048245	0,06800728	0,087398	0,0700994	0,0655629	0,0828663
V-	0,0034366	0,0032999	0,0027832	0,0623117	0,0739801	0,0817095	0,00458085	0,002058	0,0035302	0,0040385	0,0030126

Ağırlıklandırılmış karar matrisindeki her bir sütunda yer alan maksimum ve minimum değerler belirlenerek ideal çözüm ve negatif ideal çözüm değerlerine ulaşılmaktadır.

İdeal ve Negatif ideal çözüm değerlerine ulaşıldıktan sonra çözüm noktalarına uzaklık değerlerine ulaşılmaktadır.

Tablo 13. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2019 Yılı)

	Sİ+	Sİ-
AVTUR	0,1458062	0,1554674
ETILR	0,2037671	0,0923683
MARTI	0,2059403	0,0659577
MERIT	0,1421581	0,1657913
PKENT	0,1179807	0,1789179
TEKTU	0,1810584	0,0966715

TOPSIS yönteminin son aşamasında ideal çözüme göreli yakınlığın hesaplanmasına geçilir. TOPSIS yöntemi aşamalarında da açıklandığı üzere formül yardımıyla son aşama da tamamlanır. Sonuç olarak performans skor değerlerinin sıralaması gerçekleştirilir.

Tablo 14. Sıralama (2019 Yılı)

P SCORE	RANK	RANK
0,5160339	PKENT	0,6026228
0,3119125	MERIT	0,538372
0,2425826	AVTUR	0,5160339
0,538372	TEKTU	0,3343601
0,6026228	ETILR	0,3119125
0,3480774	MARTI	0,2425826

TOPSIS Yöntemine göre 2019 yılında performans sıralamasında en iyi şirket PKENT olmuştur. Performans sıralaması en düşük olan ise MARTI şirkettir.

Performansı en düşük çıkan MARTI şirketinin 2019 cari dönemi içerisinde bilanço ve gelir tablosu incelendiğinde şirketin kısa vadeli yükümlülüklerinin bir önceki yıla göre artmış olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte öz kaynakları da 88.284.766 TL’den 54.794.818 TL’ye düşmüştür. Gelir tablosu incelendiğinde ise şirketin açıkladığı dönem kar tutarında da bir önceki yıla göre azalış söz konusudur. Yine finansal oranları incelendiğinde ise 2019 yılında likidite oranlarının ve karlılık oranlarının diğer sektör işletmelerine oranla düşük olduğu ortaya çıkmaktadır.

TOPSIS Yönteminin 2020 yılı için uygulama adımları ve bulguları sırasıyla aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

Tablo 15. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2020 Yılı)

Alternatifler	Kriterler											
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3	
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	max	Max	max	max	
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	
AVTUR	0,012869	0,0119071	0,0075767	0,193271	0,044773	0,516202	0,995823	0,1396738	0,1790154	0,2210859	0,105402	
ETILR	0,835982	0,8360451	0,9999573	0,0794046	0,069367	0,069063	0,070737	0,1005859	0,9564273	0,2812213	0,780328	
MARTI	0,006474	0,0063338	4,457E-05	0,8554197	0,938243	0,20778	0,0078	0,0140716	0,0329645	0,8741736	0,19283	
MERIT	0,540273	0,5407774	0,0018347	0,0589761	0,033633	0,101233	0,052786	0,1664272	0,0952307	0,0986043	0,047168	
PKENT	0,074579	0,0703047	0,0048654	0,347728	0,320035	0,256773	0,020711	0,9704199	-0,065471	-0,104353	-0,005566	
TEKTU	0,058896	0,058854	0,0010177	0,3165524	0,096589	0,780649	0,007564	0,027622	0,1968711	0,2953707	0,583557	

Karar matrisinin elde edilmesinden sonra normalleştirilmiş karar matrisinin oluşturulmasına geçilmiştir. Bu aşamada kriter ağırlıklarının her biri eşit olarak belirlenmiştir.

Tablo 16. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2020 Yılı)

Alternatifler	Kriterler											
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3	
Kriter Yönu	max	max	max	min	min	min	max	max	Max	max	max	
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	
AVTUR	0,00117	0,0010824	0,0006887	0,0175683	0,00407	0,046923	0,09052	0,0126963	0,0162725	0,0200967	0,009581	
ETILR	0,075991	0,0759965	0,0908961	0,0072179	0,006305	0,006278	0,00643	0,0091433	0,0869392	0,025563	0,070932	
MARTI	0,000588	0,0005757	4,0510006	0,0777577	0,085286	0,018887	0,000709	0,0012791	0,0029965	0,0794624	0,017528	
MERIT	0,049111	0,0491567	0,0001668	0,0053609	0,003057	0,009202	0,004798	0,0151282	0,0086565	0,0089631	0,004288	
PKENT	0,006779	0,0063907	0,0004423	0,0316085	0,029091	0,023341	0,001883	0,0882112	-0,005951	-0,009486	-0,000506	
TEKTU	0,005354	0,0053498	9,2501205	0,0287746	0,00878	0,070961	0,000688	0,0025108	0,0178956	0,0268492	0,053045	

Ağırlıklandırılmış karar matrisinde normalize karar matrisinde yer alan her bir değer ilgili kriter ağırlık değeri ile çarpılmaktadır.

Tablo 17. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2020 Yılı)

A+	0,075991	0,0759965	0,0908961	0,0053609	0,003057	0,006278	0,09052	0,0882112	0,0869392	0,0794624	0,070932
A-	0,000588	0,0005757	4,0510006	0,0777577	0,085286	0,070961	0,000688	0,0012791	-0,005951	-0,009486	-0,000506

Ağırlıklandırılmış karar matrisindeki her bir sütunda yer alan maksimum ve minimum değerler belirlenerek ideal çözüm ve negatif ideal çözüm değerlerine ulaşılmaktadır.

Tablo 18. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2020 Yılı)

	Si+	Si-
AVTUR	0,197824	0,1430692
ETILR	0,127444	0,2238038
MARTI	0,239413	0,1050178
MERIT	0,194711	0,1460036
PKENT	0,221304	0,1232326
TEKTU	0,215082	0,1142639

TOPSIS yöntemine göre Si+ ve Si- değerleri elde edildikten sonra p score değerleri hesaplanarak bu değerler büyükten küçüğe doğru sıralanır. Sonuç olarak performans sıralaması elde edilir.

Tablo 19. Sıralama (2020 Yılı)

P SCORE	RANK	RANK
0,4196895	ETILR	0,637167
0,6371673	MERIT	0,428521
0,3049022	AVTUR	0,419689
0,4285214	PKENT	0,357677
0,3576767	TEKTU	0,346942
0,3469418	MARTI	0,304902

2020 yılı için TOPSIS yönteminin sonuçları incelendiğinde en iyi performans Covid-19 dönemi içinde ETILR şirketine ait olmuştur. Performansı en düşük şirket ise 2019 yılında da olduğu gibi MARTI şirkettir.

2020 yılında en iyi performans sıralamasına sahip olan ETILR şirketinin finansal oranları incelendiğinde sektördeki diğer şirketlere oranla 2020 yılı içinde likidite oranlarının yüksek olması dikkat çekici olarak tespit edilmektedir. Şirketin aynı zamanda sektördeki işletmelere oranla faaliyet oranları da salgın döneminde yüksektir.

2020 yılında olduğu gibi 2021 yılı için de TOPSIS yöntemi uygulama aşamaları sırasıyla gerçekleştirilmiştir. Buna göre öncelikle karar matristen normalize karar matrisi elde edilmiştir.

Tablo 20. TOPSIS Yöntemi Normalize Karar Matrisi (2021 Yılı)

Alternatifler	Kriterler											
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3	
Kriter Yönetimi	max	Max	max	min	min	min	max	max	max	max	max	
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	
AVTUR	0,7121713	0,7372376	0,861942	0,101845	0,044764	0,116999	0,206142	0,030024	0,2783021	0,2688749	0,7164312	
ETILR	0,624952	0,5920653	0,418639	0,1709468	0,496181	0,01109	0,198204	0,565729	0,2851526	0,2974129	0,0390842	
MARTI	0,0694785	0,0710133	0,009828	0,8486397	0,536847	0,90272	0,225295	0,010169	0,0389011	0,1902889	0,2955571	
MERIT	0,1885697	0,1952068	0,265008	0,0435888	0,015762	0,05143	0,217229	0,014285	0,83038	0,7546599	0,0268738	
PKENT	0,2437115	0,2452886	0,107108	0,2531665	0,577512	0,085808	0,780061	0,823473	0,328947	0,3792999	0,0309805	
TEKTU	0,0496585	0,0512289	0,000843	0,4173993	0,360315	0,401594	0,460195	0,025181	0,2049037	0,2994361	0,6294146	

Ağırlıklandırılmış karar matrisinde normalize karar matrisinde yer alan her bir değer ilgili kriter ağırlık değeri ile çarpılmaktadır. Kriter ağırlıkları yine burada da eşit olarak alınmıştır.

Tablo 21. Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2021 Yılı)

Alternatifler	Kriterler											
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3	
Kriter Yönü	max	Max	max	min	min	min	max	max	max	max	max	
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	
AVTUR	0,0647364	0,0670149	0,07835	0,0092577	0,004069	0,010635	0,018738	0,002729	0,0252977	0,0244407	0,0651236	
ETILR	0,0568081	0,0538187	0,038054	0,0155391	0,045103	0,001008	0,018017	0,051425	0,0259204	0,0270348	0,0035528	
MARTI	0,0063156	0,0064551	0,000893	0,0771413	0,048799	0,082057	0,020479	0,000924	0,0035361	0,0172973	0,0268661	
MERIT	0,017141	0,0177443	0,024089	0,0039622	0,001433	0,004675	0,019746	0,001299	0,0754815	0,0685986	0,0024428	
PKENT	0,0221534	0,0222967	0,009736	0,0230128	0,052496	0,0078	0,070908	0,074854	0,0299013	0,03444784	0,0028161	
TEKTU	0,004514	0,0046567	7,671005	0,0379416	0,032753	0,036505	0,041832	0,002289	0,0186257	0,0272187	0,0572138	

Ağırlıklandırılmış karar matrisindeki her bir sütunda yer alan maksimum ve minimum değerler belirlenerek ideal çözüm ve negatif ideal çözüm değerlerine ulaşılmaktadır.

Tablo 22. İdeal ve Negatif İdeal Çözüm Tablosu (2021 Yılı)

A+	0,0647364	0,0670149	0,07835	0,0039622	0,001433	0,001008	0,070908	0,074854	0,0754815	0,0685986	0,0651236
A-	0,004514	0,0046567	7,674505	0,0771413	0,052496	0,082057	0,018017	0,000924	0,0035361	0,0172973	0,0024428

TOPSIS yöntemine göre S_i^+ ve S_i^- değerleri elde edildikten sonra p score değerleri hesaplanarak bu değerler büyükten küçüğe doğru sıralanır. Sonuç olarak performans sıralaması elde edilir.

Tablo 23. Pozitif ve Negatif İdeal Çözüm Uzaklık Değerleri (2021 Yılı)

	S_i^+	S_i^-
AVTUR	0,111891	0,1736484
ETILR	0,1233818	0,141985
MARTI	0,2110165	0,0249674
MERIT	0,1400263	0,1505625
PKENT	0,1366068	0,1356948
TEKTU	0,1643201	0,0888619

Tablo 24: Sıralama (2021 Yılı)

P SCORE	RANK	RANK
0,608142	AVTUR	0,608142
0,535052	ETILR	0,535052
0,105801	MERIT	0,518129
0,518129	PKENT	0,498325
0,498325	TEKTU	0,35098
0,35098	MARTI	0,105801

2021 yılı pandemiden çıkılan ve pandeminin şirketlere finansal etkilerinin devam ettiği bir yıl olmuştur. 2021 yılı TOPSIS sonuçları değerlendirildiğinde en iyi performans sıralaması AVTUR şirketinin olmuştur. En düşük performans ise; diğer iki yılda olduğu gibi MARTI şirketi olarak gerçekleşmiştir.

TOPSIS yöntemine göre 2019, 2020 ve 2021 finansal performans sıralaması sonuçları incelenmiştir. Çalışmanın bundan sonraki aşamasında VIKOR yöntemine göre söz konusu 3 yılın performans sonuçları incelenmiştir.

VIKOR yönteminde TOPSIS yönteminde oluşturulan karar matrisi kullanılmıştır. Karar matrisi daha önce TOPSIS yöntemi uygulama aşamasında açıklandığı için bu bölümde tekrar verilmemiştir.

Tablo 25. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2019 Yılı)

f_i⁺	4,0769	4,0769	0,1581	0,095	0,0431	0,0314	16,9482	1,6007	0,1946	0,3117	1,4111
f_i⁻	0,1909	0,1824	0,005	0,9502	0,7366	0,5318	1,1416	0,0377	0,0098	0,0192	0,0513

VIKOR yönteminin ilk aşamasında her kriter için en iyi (f_i^*) ve en kötü (f_i^-) değerler belirlendikten sonra turizm şirketleri için için S_i ve R_i değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 26. VİKOR Yöntemi Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2019 Yılı)

Alternatifler	Kriterler											
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3	
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	Max	max	max	max	
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	
AVTUR	0,036245	0,036318	0,087516	0,0019345	0	0,007012	0,0537196	0,0901614	0,0607476	0,0719431	0	
ETILR	0,0909	0,0909	0,090722	0,0831089	0,0909	0,019764	0	0,0740402	0,0874568	0,0544468	0,0909	
MARTI	0,088065	0,0880875	0,071723	0,0909	0,0491922	0,0909	0,0346754	0,0852122	0,0909	0,0350858	0,0894628	
MERIT	0	0	0,087575	0	0,002687	0	0,0909	0,0766631	0,0258239	0,048076	0,0607047	
PKENT	0,063667	0,065363	0	0,0298146	0,0322574	0,009955	0,067166	0	0	0	0,0862073	
TEKTU	0,07853	0,0784268	0,0909	0,021205	0,0086902	0,027902	0,0718817	0,0909	0,08908	0,0909	0,0703108	

Karar matrisi belirlendikten ve Si ve Ri değerleri hesaplandıktan sonra Qj değerleri belirlenmiştir. Burada v değeri 0,5 olarak alınmıştır.

Tablo 27. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması

	Si	Ri
	0,445597114	0,090161401
	0,773138545	0,0909
	0,814203283	0,0909
	0,3924298	0,0909
	0,354430418	0,086207266
	0,718727171	0,0909
S*R*	0,354430418	0,086207266
S-R-	0,814203283	0,0909

Q değerleri belirlendikten sonra VIKOR yönteminde sıralama aşamasına geçilmiştir. Alternatifleri temsil eden turizm şirketleri küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır.

Tablo 28. Qi Değerinin Hesaplanması (2019 Yılı)

Qi
0,520447186
0,955342364
1
0,541324081
0
0,896170349

VIKOR yönteminde sıralamada Qi değerleri küçükten büyüğe doğru sıralanır.

Tablo 29. Sıralama (2019 Yılı)

RANK	Şirketler
0	PKENT
0,520447186	AVTUR
0,541324081	MERIT
0,896170349	TEKTU
0,955342364	ETILR
1	MARTI

VIKOR yönteminde 2019 yılı için en iyi finansal performans PKENT şirketi, en düşük sıralamada MARTI şirketinin gerçekleştirmiştir. En düşük sırada çıkan MARTI işletmesi TOPSIS yönteminde de aynı şekilde son sırada çıkmıştır. Dolayısıyla bu arada işletmenin tekrar finansalları açıklanmamıştır. VIKOR yönteminde TOPSIS yönteminde olduğu gibi hesaplamalar 2019, 2020 ve 2021 yılları için ayrı ayrı açıklanmıştır. VIKOR yönteminin ilk aşamasında en iyi (f_i^*) ve en kötü (f_i^-) değerleri belirlenir. 2020 yılı için en iyi ve en kötü değerlere Tablo 30’da ulaşılmıştır.

Tablo 30. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2020 Yılı)

f_i^+	13,7527	13,7409	13,4618	0,0664	0,032	0,0234	100,224	0,5586	0,2089	0,1977	3,6032
f_i^-	0,1065	0,1041	0,0006	0,9631	0,8927	0,2645	0,7613	0,0081	-0,0143	-0,0236	-0,0257

VIKOR yönteminde en iyi ve en kötü değerler tespit edildikten sonra ağırlıklandırılmış karar matrisinin oluşturulması aşamasına geçilmiştir. 2020 yılına ait ağırlıklandırılmış karar matrisi Tablo 31’de açıklanmıştır.

Tablo 31. VİKOR Yöntemi Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2020 Yılı)

Alternatifler	Kriterler												
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3		
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	Max	max	max	max		
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909		
AVTUR	0,090199	0,0902894	0,0902153	0,0153274	0,0011195	0,057119	0	0,0789616	0,0691524	0,0606685	0,0780649		
ETILR	0	0	0	0,0023315	0,0035908	0	0,0850894	0,0826769	0	0,0550822	0		
MARTI	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,01772	0,0908783	0,0909	0,082144	0	0,0679527		
MERIT	0,032405	0,0323484	0,0907373	0	0	0,00411	0,0867405	0,0764187	0,0766052	0,0720464	0,0848006		
PKENT	0,083437	0,0838916	0,0904617	0,0329559	0,0287792	0,023979	0,0896908	0	0,0909	0,0909	0,0909		
TEKTU	0,085155	0,0851461	0,0908115	0,0293978	0,0063261	0,0909	0,0909	0,089612	0,0675641	0,0537678	0,0227594		

Karar matrisine VİKOR yöntemi aşamalarındaki ilgili formül yardımıyla ulaşıldıktan sonra ağırlıklandırılmış karar matrisi elde edilir.

Tablo 32. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması (2020 yılı)

Si	Ri	
0,631117094	0,090289414	
0,228770794	0,085089357	
0,804095016	0,0909	
0,55621137	0,090737259	
0,705894669	0,0909	
0,712340331	0,0909	
S*R*	0,228770794	0,085089357
S-R-	0,804095016	0,0909

Her bir karar noktası için Si ve Ri değerleri hesaplanmıştır ve Tablo 32’de açıklanmıştır.

Tablo 33. Qi Değerinin Hesaplanması (2020 Yılı)

Qi
0,79712886
0
1
0,770566771
0,914656516
0,920258281

Alternatiflerin en iyi ve en kötü S değerleri ve R değerleri belirlenmiştir. S*, S - , R* ve R değerleri belirlendikten sonra Qi değerinin hesaplaması yapılmıştır. Qi değerleri hesaplanırken $v=0,5$ olarak alınmıştır.

Qi değerlerinin küçükten büyüğe sıralanması sonucu şirketlerin performans sıralamasına ulaşılmıştır.

Tablo 34. Sıralama (2020 Yılı)

RANK	ŞİRKETLER
0	ETILR
0,770566771	MERIT
0,79712886	AVTUR
0,914656516	PKENT
0,920258281	TEKTU
1	MARTI

2020 yılı için en iyi performans ETILR, en düşük performans ise MARTI şirkettir. VIKOR yöntemine göre 2019 yılında PKENT şirketi ilk sırada çıkmasına karşın 2020 döneminde firmanın sıralaması gerilemiştir. Firmanın bilanço ve gelir tablosu incelendiğinde dönen ve duran varlıklarında düşüş olduğu görülmüştür. Bununla birlikte kısa vadeli yükümlülükleri artmıştır. Şirketin aynı zamanda finansal oranları incelendiğinde de likidite ve faaliyet oranları da bir önceki yıla göre azalmıştır.

En düşük sıralamada çıkan MARTI şirketi için sonuç yine değişmemiştir. 2019 yılında olduğu gibi 2020 yılında da sektördeki diğer firmaların gerisinde kalmıştır. MARTI firmasının özellikle 2019 ve 2020 yılında düşük bir sıralamada kalmasının ana nedeni olarak ise diğer sektör işletmelerine göre işletmenin faaliyet oranlarının düşük gerçekleşmesi gösterilebilir. Diğer bir ifade ile şirketin alacak devir hızının ve aktif devir hızının düşük olması finansal performansını önemli ölçüde etkileyerek diğer rakip işletmelerin gerisinde bırakmıştır.

VIKOR yönteminde son olarak 2021 yılında şirketlerin performans sıralamalarının elde edilmesi amacıyla yöntemin aşamaları sırasıyla uygulanmıştır.

VIKOR yönteminin ilk aşamasında en iyi ve en kötü değerleri yöntemin uygulama aşamalarındaki formül yardımıyla tespit edilmiş ve bu değerler tablo 35’te gösterilmiştir.

Tablo 35. En İyi (f_i^*) ve En Kötü (f_i^-) Değerlerinin Bulunması (2021 Yılı)

f_i^+	6,2342	6,2342	5,0079	0,0422	0,005	0,008	5,4737	0,6802	0,6788	0,7087	9,1414
f_i^-	0,4347	0,4332	0,0049	0,8216	0,1832	0,6512	1,3908	0,0084	0,0318	0,1787	0,3429

Yöntemin diğer aşamalarında tablo 36’da yer alan ağırlıklandırılmış normalize karar matrisinden yararlanarak, her alternatife ait tablo 37’de gösterilen S_i (max grup faydası) ve R_i (min pişmanlığı), tablo 38’de ise Q_i (alternatiflerin nihai skoru) elde edilmiştir.

Tablo 36. VİKOR Yöntemi Ağırlıklandırılmış Karar Matrisi (2021 Yılı)

Alternatifler	Kriterler													
	L1	L2	L3	FY1	FY2	FY3	F1	F2	K1	K2	K3			
Kriter Yönü	max	max	max	min	min	min	max	max	Max	max	max			
Kriter Ağırlıkları	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909	0,0909			
AVTUR	0	0	0	0,0066	0,00469	0,0108	0,08966	0,088681	0,06341	0,07824	0			
ETILR	0,011967	0,01924	0,0468	0,0144	0,07774	0	0,0909	0,028807	0,06262	0,07365	0,08929			
MARTI	0,088181	0,08828	0,08995	0,0909	0,08432	0,0909	0,08667	0,0909	0,0909	0,0909	0,055481			
MERIT	0,071841	0,07182	0,06301	0	0	0,00411	0,08793	0,09044	0	0	0,0909			
PKENT	0,064275	0,06519	0,07968	0,0237	0,0909	0,00762	0	0	0,05759	0,06046	0,090359			
TEKTU	0,0909	0,0909	0,0909	0,0422	0,05575	0,03981	0,04997	0,089222	0,07183	0,07332	0,011471			
	Si													
	0,342056637													
	0,515381109													
	0,947379203													
	0,480057205													
	0,539729078													
	0,706291742													
	0,342056637													
	0,947379203													
	Ri													
	0,089659918													
	0,0909													
	0,0909													
	0,0909													
	0,0909													
	0,089659918													
	0,0909													
S*R*	0,342056637													
S-R-	0,947379203													
	0,089659918													
	0,0909													

Tablo 37. Si ve Ri Değerlerinin Hesaplanması (2021 yılı)**Tablo 38.** Qi Değerinin Hesaplanması (2021 Yılı)

Qi
0
0,643167033
1
0,613989281
0,663278599
0,800860339

Yöntemin son aşamasında ise sıralama açıklanmıştır. Tablo 38’de açıklanan sıralama sonuçları küçükten büyüğe doğru sıralanmıştır.

Tablo 39. Sıralama (2021 Yılı)

RANK	Şirketler
0	AVTUR
0,613989281	MERIT
0,643167033	ETILR
0,663278599	PKENT
0,800860339	TEKTU
1	MARTI

2021 yılı VIKOR yöntemine göre en iyi performans sıralaması AVTUR , en düşük sıralama ise MARTI şirketi olarak gerçekleşmiştir. MARTI şirketi 2019 ve 2020 yılları içerisinde de yine en düşük sıralamaya sahip olmuştur. 2021 yılı finansalları incelediğinde de faaliyet oranlarının düşük gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla şirketi sektördeki rakiplerinin gerisine atmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün oldukça önemli bir payı bulunmaktadır. Sadece kendi sektörünün gelişimine katkı sağlamayarak çarpan etkisi sayesinde diğer sektörlerle önemli bir getiri sağlayan turizm sektörü aynı zamanda dışsal ve içsel faktörlerden en başta etkilenen sektörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Getiri oranları incelendiğinde özellikle ülkemizde cari açığın kapanmasında turizm gelirlerinin hayati önemde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Turizm gelirleri, 2022 yılı sonunda bir önceki yılın aynı dönemiyle karşılaştırıldığında; %22,2 artış sağlayarak 11 milyar 374 milyon 206 bin dolar olarak gösterilmiştir. Yıllık karşılaştırmada ise; %53,4 artışla 46 milyar 284 milyon 907 bin dolar olmuştur. GSYH'yi oluşturan faaliyetler içerisinde hizmet faaliyetlerinin payı %11,7 olduğu açıklanmıştır. Konaklama ve yiyecek içecek hizmetleri 2021 ve 2022 yılları karşılaştırmasında %32,1'lik bir büyüme ile en çok büyüme gösteren sektörlerden olmuştur (TUIK, 2023a; TUIK, 2023b; TUIK, 2023c).

Covid-19 pandemisiyle birlikte ülke ekonomileri ciddi boyutlarda zarar görmüştür. Pandemi dünya genelinde ekonomilerde, sektörlerde ve şirketlerde küresel bir kriz ortamı yaratmıştır. Özellikle hizmet ağırlıklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerde uygulanan karantina dönemleri sektörü durma noktasına taşımıştır. Bu da doğal olarak yüksek oranlarda iş ve gelir kayıplarına neden olmuştur.

Ülke ekonomileri ve piyasaları 2020 yılında ortaya çıkan Covid-19 pandemisinden ağır bir şekilde etkilenmiştir. Yaşanan finansal kriz ortamı içerisinde uygulanan küresel seyahat kısıtlamaları ise özellikle turizm sektöründe krizin daha da derinleşmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Covid-19 gibi pandemilerin beraberinde getirdiği kriz ortamından en fazla etkilenen sektörlerden birisi de hizmet sektörü olmuştur. Hizmet sektörünün lokomotif konumundaki turizm faaliyet kolu bu krizden önemli ölçüde etkilenmiştir. Böyle dönemlerde şirketlerin faaliyetlerini sağlıklı bir biçimde yürütmeleri güçlü bir finansal yönetimi dayanıklı ve güçlü finansal

yapıları zorunlu kılmaktadır. Şirketlerin finansal anlamda istikrarlı yapılarını korumalarında yeterli kaynak ihtiyaçlarını bulundurmaları gerekmektedir.

Daha önce turizm sektörünün kendine has özelliklerinin anlatıldığı bölümde detaylıca üzerinde durulan hususlardan ötürü sektör 2020 yılı içerisinde meydana gelen Covid-19 pandemisinden en büyük zararı gören sektörlerin başında gelmiştir. Sektör genelinde bir önceki yıla göre yüksek oranlarda gelir kayıpları yaşanmıştır. Pandeminin yol açtığı yıkıcı etkiler, turizm sektöründe yatırımların doğru kaynaklara aktarılmasını, şirket plan ve bütçelerinin stratejik bir öneme sahip olduğunu gözler önüne sermiştir. Bunların yapılabilmesi için finansal yönetim kavramının önemli işlevlerinden biri olan finansal analiz ve finansal performans analizlerinin doğru ve sürekli bir şekilde yapılması ve konjonktürel durumlara yönelik bu analizler sayesinde hazırlıklı olunması gerekliliği çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, çalışma kapsamında, Covid-19 pandemisinin BİST turizm endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performansları üzerine etkileri araştırılmıştır. Bu kapsamda KAP’ tan elde edilen mali tablolarda yer alan bilgilerden faydalanılmıştır. Finansal performansın etkisinin açıklanabilmesi açısından Covid-19’tan hemen önceki dönem olan 2019 yılı, Covid-19 dönemi olan 2020 yılı ve bir sonraki dönem olan 2021 yılı verileri analiz kapsamında incelenmiştir.

Çalışmada finansal performansın incelenmesinde finansal oranlar hesaplanmış ve ÇKKV yöntemlerinden olan TOPSIS ve VIKOR yöntemleri ile finansal performanslar yıl yıl ve şirketler bazında incelenmiştir. Şirketlerin finansal performans sonuçları yıl bazında değerlendirilmiştir. Aynı zamanda farklı iki sıralama yöntemi kullanılarak yöntemler arasında da bir karşılaştırma sağlanmıştır.

Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular kısaca şu şekildedir;

- TOPSIS yöntemine göre 2019, 2020 ve 2021 yıllarını performans sonuçlarının bir arada incelendiğinde 2019’da PKENT, 2020 yılında ETILR ve 2021 yılında ise AVTUR firması en iyi performans olarak açıklanmıştır. TOPSIS yönteminde her üç yılda da MARTI firması en düşük sırada performansa sahip olarak ortaya çıkmıştır.
- TOPSIS yöntemine göre 2019 yılında performansı en düşük çıkan MARTI şirketinin 2019 cari dönemi içerisinde bilanço ve gelir tablosu incelendiğinde şirketin kısa vadeli yükümlülüklerinin bir önceki yıla göre artmış olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte özkaynakları da 88.284.766 TL’den 54.794.818 TL’ye düşmüştür. Gelir tablosu incelendiğinde ise şirketin açıkladığı dönem kar tutarında da bir önceki yıla göre azalış söz konusudur. Yine finansal oranları incelendiğinde

ise 2019 yılında likidite oranlarının ve karlılık oranlarının diğer sektör işletmelerine oranla düşük olduğu ortaya çıkmaktadır.

- 2020 yılında en iyi performans sıralamasına sahip olan ETILR şirketinin finansal oranları incelendiğinde sektördeki diğer şirketlere oranla 2020 yılı içinde likidite oranlarının yüksek olması dikkat çekici olarak tespit edilmektedir. Şirketin aynı zamanda sektördeki işletmelere oranla faaliyet oranları da salgın döneminde yüksektir.
- 2021 yılı pandemiden çıkılan ve pandeminin şirketlere finansal etkilerinin devam ettiği bir yıl olmuştur. 2021 yılı TOPSIS sonuçları değerlendirildiğinde en iyi performans sıralaması AVTUR şirketinin olmuştur. En düşük performans ise; diğer iki yılda olduğu gibi MARTI şirketi olarak gerçekleşmiştir. AVTUR şirketinin 2021 finansallarındaki en dikkat çeken nokta likidite oranlarının yüksek gerçekleşmiş olmasıdır.
- TOPSIS yöntemine göre 2019 yılında en iyi performansla sahip PKENT şirketi pandemi dönemi ve 2021 döneminde performans sıralamasında 4. sıraya düşmüştür. Bu da Covid-19’un finansal performans üzerindeki olumsuz etkisini kanıtlar niteliktedir. TOPSIS yöntemi yıllara göre toplu sonuçları tabloda açıklanmıştır.
- TOPSIS sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde pandemi ve sonrasında şirketleri ayakta tutan yüksek sıralamaya getiren en önemli unsurun likidite oranları olduğu açıklanabilir. Faaliyet oranlarının düşük gerçekleşmiş olması şirketleri özellikle pandemi ve sonrasında olumsuz etkilemiştir.

Tablo 40. TOPSIS Yöntemi Sıralama Sonuçları

ŞİRKET ADI	2019 SIRALAMA	ŞİRKET ADI	2020 SIRALAMA	ŞİRKET ADI	2021 SIRALAMA
PKENT	0,6026228	ETILR	0,637167	AVTUR	0,608141762
MERIT	0,538372	MERIT	0,428521	ETILR	0,535051921
AVTUR	0,5160339	AVTUR	0,419689	MERIT	0,518129036
TEKTU	0,3343601	PKENT	0,357677	PKENT	0,498325382
ETILR	0,3119125	TEKTU	0,346942	TEKTU	0,350980426
MARTI	0,2425826	MARTI	0,304902	MARTI	0,105801459

- VIKOR yöntemine göre en iyi performans sıralamasında PKENT firması, 2020 yılında ETILR, 2021 yılında ise AVTUR firması birinci sırada ortaya çıkmıştır. VIKOR yönteminde tüm yıl incelemelerinde en düşük performans MARTI şirketine aittir.

- VIKOR yönteminde 2019 yılı için en iyi finansal performans PKENT şirketi, en düşük sıralamada MARTI şirketinin gerçekleştirmiştir. En düşük sırada çıkan MARTI işletmesi TOPSIS yönteminde de aynı şekilde son sırada çıkmıştır. Dolayısıyla bu arada işletmenin tekrar finansalları açıklanmamıştır.
- 2020 yılı için en iyi performans ETILR, en düşük performans ise MARTI şirketi olarak sıralanmıştır. VIKOR yöntemine göre 2019 yılında PKENT şirketi ilk sırada çıkmasına karşın 2020 döneminde firmanın sıralaması gerilemiştir. Firmanın bilanço ve gelir tablosu incelendiğinde dönen ve duran varlıklarında düşüş olmuştur. Bununla birlikte kısa vadeli yükümlülükleri artmıştır. Şirketin aynı zamanda finansal oranları incelendiğinde de likidite ve faaliyet oranları da bir önceki yıla göre azalmıştır.
- En düşük sıralamada çıkan MARTI şirketi için sonuç yine değişmemiştir. 2019 yılında olduğu gibi 2020 yılında da sektördeki diğer firmaların gerisinde kalmıştır. MARTI firmasının özellikle 2019 ve 2020 yılında düşük bir sıralamada kalmasının ana nedeni olarak ise diğer sektör işletmelerine göre işletmenin faaliyet oranlarının düşük gerçekleşmesi gösterilebilir. Diğer bir ifade ile şirketin alacak devir hızının ve aktif devir hızının düşük olması finansal performansını önemli ölçüde etkileyerek diğer rakip işletmelerin gerisinde bırakmıştır.
- 2021 yılı VIKOR yöntemine göre en iyi performans sıralaması AVTUR, en düşük sıralama ise MARTI şirketi olarak gerçekleşmiştir. MARTI şirketi 2019 ve 2020 yılları içerisinde de yine en düşük sıralamaya sahip olmuştur. 2021 yılı finansalları incelendiğinde de faaliyet oranlarının düşük gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla şirketi sektördeki rakiplerinin gerisine atmıştır. VIKOR yöntemine göre şirketlerin yıl bazındaki sıralamaları açıklanmıştır.

Tablo 41. VIKOR Yöntemi Sıralama Sonuçları

2019 Sıralama	Şirket adı	2020 Sıralama	Şirket adı	2021 Sıralama	Şirket adı
0	PKENT	0	ETILR	0	AVTUR
0,520447186	AVTUR	0,770566771	MERIT	0,613989281	MERIT
0,541324081	MERIT	0,79712886	AVTUR	0,643167033	ETILR
0,896170349	TEKTU	0,914656516	PKENT	0,663278599	PKENT
0,955342364	ETILR	0,920258281	TEKTU	0,800860339	TEKTU
1	MARTI	1	MARTI	1	MARTI

- Son olarak TOPSIS ve VIKOR yöntemlerinden elde edilen sonuçlar karşılaştırıldığında her iki yöntemde birbirine çok yakın sonuçlar

verdiği ortaya çıkmıştır. Buna göre her iki yöntemde 2019 yılında en iyi performansa sahip olan PKENT şirketi Covid dönemi ve sonrasında performans sıralamasında düşmüştür.

- Yine her iki yöntemde de en düşük performans sonuçları MARTI ve TEKTU firmalarında olduğu ortaya çıkmıştır.

Çalışmaya konu olan ve 2019 yılı baz alındığında en yüksek performans sıralamasına sahip olan PKENT şirketi, bünyesinde bulunan işletmeleri Covid-19 sebebiyle Mart 2020 ile Temmuz 2020 tarihleri arasında bir kapanma yaşamıştır. Şirketin 2021 yılına ait yayınlamış olduğu raporda ise; pandemi sebebiyle 2021 yılında kontrollü normalleşme sürecinde doluluk oranlarının artması ve kur artışı kaynaklı hasılatlarının yükseldiğini aktarmak mümkündür.

Yapılan finansal performans sıralamalarında her iki yöntem sonucunda da 2021 yılında ilk sırada yer alan AVTUR (Avrasya Petrol ve Turistik Tesisler Yatırımlar) şirketinin likidite oranının artışına dair bir bilgi bulunamamış olmakla birlikte, şirketin turistik işletmelerinin yanında gerçekleştirmekte olduğu petrol, toptan veya perakende tekstil ürünleri alım satımı gibi birçok faaliyet olması sonuçların değerlendirilmesinde göz önünde bulundurulması gereken bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışma sonucunda Covid-19’un yıllar ve turizm endeksinde yer alan şirketler bazında finansal etkisi ÇKKV yöntemlerinden elde edilen sonuçlar doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Bu sonuçta Covid-19’un finansal performansa olumsuz etkisi açıklanmıştır.

Elde edilen bulgulardan yola çıkılarak aşağıdaki öneriler ortaya konulabilir; turizm sektörü dış etkenlerden kolay etkilenen bir sektördür. Bu durumda sektörde bulunan işletmelerin Covid-19 salgını gibi risk barındıran durumlara karşı hazırlıklı olmaları önerilebilir. İşletmelerin finansal durumlarını güçlendirmek, risk yönetimi stratejilerini geliştirmek ve tüketici tercihlerine uyum sağlamak için atılacak adımlar olarak sıralanabilmektedir.

Hükümetler, turizm sektörünün toparlanmasına katkı sağlamalıdır. Bu adım, işletmelere yönelik teşvikler, destekleyici politikalar ve turizm pazarlaması gibi önlemleri içerebilir. Sektör içerisinde bulunan işletmelerin bir arada pazarlama kampanyaları yürütmesi, yeni teknoloji ve uygulamaları benimsemesi ve sürdürülebilirlik hedeflerine odaklanmasıyla sağlanabilir. Turizm işletmeleri finansal performanslarını etkileyen faktörleri yönetmek için daha etkili yöntemler geliştirmelidir.

Çalışmaya dahil edilen işletmelerin faydalandıkları devlet desteklerine dair somut bir veri bulunamamasına karşın birden fazla ülkede olduğu gibi ülkemizde de turizm sektörüne farklı şekillerde destek girişimleri görülmüştür.

Bunlar; vergi ödemelerinin ve sigorta prim ödemelerinin 6telenmesi, konaklama vergisinin ertelenmesi, iç hat uçuşlarında KDV oranlarının d6ř6r6lmesi, sekt6rde çalışanlara kısa çalışma 6deneği desteğinin sağlanması olarak sıralanabilir. Seyahat acentaları açısından kredi olanaklarının sağlanması ve K6lt6r ve Turizm Bakanlığı tarafından sağlanan çeşitli finansman destekleri olarak 6rneklendirilebilir.

Gelecekte yapılabilecek çalışmalar açısından; araştırmanın kapsamı, daha geniş bir 6rneklem grubunu içerecek şekilde genişletilebilir. Bu, çalışmanın sonuçlarının genelleme g6c6n6 artıracaktır. 6rneğin, araştırma farklı t6rde turizm işletmelerini (restoranlar, tur operat6rleri vb.) veya farklı 6lkelerdeki turizm işletmelerini içerecek şekilde genişletilebilir. Araştırma y6ntemi, daha g6l6 bulgular elde etmek için geliştirilebilir. 6rneğin, çalışmada kullanılan çok kriterli karar verme y6ntemlerinin g6venirliği ve geçerliliği artırılabilir. Ayrıca çalışmada kullanılan veri toplama araçları ve y6ntemleri genişletilebilir. Farklı çok kriterli karar verme y6ntemlerinin kullanılması, farklı bulgular elde edilmesine ve daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmasına yardımcı olabilir.

KAYNAKÇA

Makale ve İnternet Kaynakları

- Acar, Y. (2020). Yeni koronavirüs (covid-19) salgını ve turizm faaliyetlerine etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 7-21.
- Afacan, E. ve Avcı, N. (2020). Koronavirüs (covid-19) örneği üzerinden salgın hastalıklara sosyolojik bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Covid-19 Özel Sayısı (2), 1-14. Doi: <https://dergipark.org.tr/pub/asead/issue/54658/738133>
- Afşar, A. (1993). *Türkiye’de turizm işletmelerinin finansman sorunları ve bir örnek olarak marmaris martı turizm işletmesinin finansman yapısı*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Ağır, S. (2020). *Osmanlı’da karantina uygulama süreçleri ve tepkiler (1865-1914)*. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Ajmal, M. M., Khan, M., ve Shad, M. K. (2021). The global economic cost of coronavirus pandemic: current and future implications. *Public Administration And Policy*, 24(3), 290-305.
- Akgöz, E. (2003). *Turizm işletmelerindeki türk gecelerinin türk kültürünü tanıtmaya katkıları*. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Akkuş Y. (2019). Tarihsel süreçte Türkiye’nin sağlık politikaları ve planlamaları, sağlık planlaması, (ed.) Ensar Ağırman, Atatürk Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Erzurum, 2019, s. 197.
- Alaeddinoğlu, F. ve Rol, S. (2020). Covid-19 pandemisi ve turizm üzerindeki etkileri. *Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı), 233-258.
- Altımer, N. (2021). Covid 19 salgınının bist sektör endeksleri üzerine etkileri olay çalışması. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2 (1),79-112. Doi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtuiyb/issue/62091/895291>
- Altın, H. (2020). Türkiye’de 1969-2020 yılları turizm sektör performansının waspas yöntemiyle analizi: covid 19 etkisi, *Turkish Studies - Economy*, 15(3), 1141-1161. <https://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.43413>
- Altınkaya, Z. (2020). 2020 Koronavirüs pandemisinde avrupa birliği sağlık politikaları ve neoliberalizm: italya örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 1-31.
- Andrew, W. (23 Mayıs 2021). Coronavirus cases and deaths in the United States drop to lowest levels in nearly a year. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2021/05/23/us/covid-cases-vaccinations-united-states.html> .
- Arıca, F. ve Kaya, B. (2022). Covid-19 pandemisi ve türk turizm sektörü üzerindeki etkisi. *Politik Ekonomik Kuram*, 6(1), 102-118. doi: 10.30586/pek.1079267
- Arık, F. Ş. (1991). Selçuklular zamanında anadolu’da veba salgınları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15 (26) , 27-57. Doi: 10.1501/Tarar_0000000050
- Arslan, İ. ve Bayar, İ. (2020). Covid-19 salgını, ekonomik etkileri ve küresel ekonominin geleceği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(COVID-19 Special Issue). 87-104. Doi: <https://doi.org/10.21547/jss.773356>

- Aydın, E. (2002). Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında sağlık hizmetleri. *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 31(3), 183-192.
- Aydın, E. (2021). Türkiye’de il sağlık yöneticilerinin bulaşıcı hastalık salgınları ve kontrolü konusundaki bilgi düzeyleri bilgi düzeyleri uygulamaları ve salgınlarla ilgili veriler. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aylan, S. (2020). Covid-19 pandemisinin turizm sektörüne etkisi: turizm yazılı basınında çıkan haberlere yönelik nitel bir araştırma. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, 3(2), 164-177. Doi: 10.33083/joghat.2020.41
- Aytekin, S. ve Erol, A. F. (2018). Finansal performans kurumsal sürdürülebilirlik performansının temel belirleyicisi midir? bist sürdürülebilirlik endeksinde aras yöntemi ile bir uygulama, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 17. UIK Özel Sayısı, 869-886. Doi: 10.18092/ulikidince.435519
- Bağcı, H. (2018). Kamu hastaneleri hizmet sunum performansının veri zarflama analizi ve malmquist indeksi yöntemleriyle değerlendirilmesi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Bağcı, E., Uzun C. ve Bostan, A. (2020). Covid-19 ve sağlık turizmi, *Journal of Awareness*, 5(3), 331-348.
- Bahar, O. ve Çelik İ., N. (2020). Coronavirüsün (covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1), 125-139. Doi: 10.24289/ijsser.728121
- Baker, R., Bloom, N., Davis, J., ve Terry, J. (2020). Covid-induced economic uncertainty. *National Bureau of Economic Research*. Working Paper: 26983, 1-16 Doi: 10.3386/w26983
- Bakırtaş, İ. ve Ozan, E. C. (2021). Covid-19’un ekonomik etkileri üzerine genel bir inceleme. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(4), 59-74.
- Bartik, W., Bertrand, M., Cullen, B., Glaeser, L., Luca, M. ve Stanton, T. (2020). Küçük işletmeler covid-19’a nasıl uyum sağlıyor? Bir anketten erken kanıt (26989). Ulusal Ekonomik Araştırma Bürosu. Doi: 10.3386/w26989
- Baum, T., Mooney, S., Robinson, R ve Solnet, D. (2020). COVID-19’s impact on the hospitality workforce – new crisis or amplification of the norm?. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32, 2813-2829. doi: <https://doi.org/10.1108/IJCHM-04-2020-0314>
- Bayraktar, A. (2020). COVID 19 pandemisinin finansal etkileri: BİST imalat sektörü uygulaması. *Turkish Studies*, 15(8), 3415-3427. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.46807>
- Beyaz, S. (2018). Yiyecek içecek endüstrisinin finansal performansının analizi: uluslararası bir karşılaştırma. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Beyazgül, M. – Öcek, C.- Karadeniz, E. (2022). Covid-19 salgınının kara, deniz ve havayolu yolcu taşımacılığı sektörlerinin likidite ve finansal başarısızlık risklerine etkisinin analizi, 6 (1), 282-300.
- Bolat, T. (2022). Salgın hastalık kavramı; tarihte görülen salgın hastalıklar ve mücadele yöntemleri, *Journal of Social Humanities and Administrative Sciences*, 8(50), 370-379.
- Bozkaya, M. (2022). Tarih boyunca Anadolu’da salgınlar ve önlemler. *Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, 8(2), 185-194.
- Bölüköğlu, İ. (1988). Kitleye Yönelik Yiyecek- İçecek İşletmelerinde Optimizasyon. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.
- Budak, F. ve Korkmaz, Ş. (2020). COVID-19 pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, (1), 62-79.
- Chakraborty, I., ve Maity, P. (2020). Covid-19 outbreak: migration, effects on society, global environment and prevention. *Science of The Total Environment*, 138882. doi: <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.138882> .

- Chen, F., Liu, Y., Ya, B., He, J., Leng, T., Sun, Y. ve Xin, Q. (2021). Latest effective measures to combat covid-19: a review. *Iran Journal of Public Health*. 50(4). 640- 648. Doi: 10.18502/ijph.v50i4.5989 .
- Cinel, A. (2020). Covid-19’un küresel makroekonomik etkileri ve beklentiler. *Politik Ekonomik Kuram*, 4 (1) , 124-140. DOI: 10.30586/pek.748538
- Columbia Mailman School of Public Health, (19 Kasım 2021). Epidemic, Endemic, Pandemic: What are the Differences?. Erişim tarihi:02.02.2022, <https://www.publichealth.columbia.edu/news/epidemic-endemic-pandemic-what-are-differences#:~:text=The%20WHO%20defines%20pandemics%2C%20epidemics,as%20opposed%20to%20regional%20epidemics>
- Çağlar, B. (2020). Pandemi sürecindeki insan için tasarım ilkesinin yapıların iç mekân hava kalitesindeki önemi. *Sürdürülebilir Mühendislik Uygulamaları ve Teknolojik Gelişmeler Dergisi*, 3(2), 63-76. Doi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/smutgd/issue/58154/832694> .
- Çetin, G., ve Göktepe, S. (2020). COVID-19 pandemisinin turizm endüstrisi üzerindeki etkileri. *COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları*, 87-97.
- Çilek, A. (2022). Entegre critic-copras yaklaşımıyla covid-19 salgınının borsa istanbul turizm endeksinde işlem gören şirketlerin finansal performansına etkisi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 263-281.
- Daşpunar, G. (2020). *Cumhuriyetin ilk yıllarında salgın hastalıklarla mücadele: sıtma, trahom, frengi ve verem*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Deloitte. Perakende sektörü Covid-19 sonrası döneme nasıl hazırlanmalı? (Mayıs 2020). Erişim tarihi: 10.07.2023. Erişim adresi: <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/consumer-business/articles/perakende-sektoru-covid-19-sonrasi-doneme-nasil-hazirlanmalı.html>
- Demir, M., Günaydın, Y. ve Demir, Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının türkiye’de turizm üzerindeki öncülleri, etkileri ve sonuçlarının değerlendirilmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1), 80-107. doi: <https://doi.org/10.24289/ijsser.734263> .
- Domenico, D., Pullano, G., Sabbatini, E., Boelle, Y. ve Colizza V. (2020). Impact of lockdown on covid-19 epidemic in île-de-france and possible exit strategies. *BMC Medicine*. 18, 240. 1-13. doi: <https://doi.org/10.1186/s12916-020-01698-4> .
- Dopson, Lea R., Hayes, David K. (2019). Food and beverage cost control. *Seventh Edition*. https://www.who.int/health-topics/coronavirus#tab=tab_1
- Duran, S., ve Acar, M. (2020). Bir virüsün dünyaya etkileri: covid-19 pandemisinin makroekonomik etkileri. *International Journal Of Social And Economic Sciences*, 10(1), 54–67. Doi: <https://İjsses.Org/Index.Php/İjsses/Article/View/262>
- Düzer, M. (2008). *Finansal analizde kullanılan oranlar ve firma değeri ilişkisi, imkb’de bir uygulama*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Ekizer, A. (2020). Sağlık sosyolojisi ve tarihsel gelişimi. *Selçuk Sağlık Dergisi*, 1(1), 1-12. Doi: <https://dergipark.org.tr/pub/ssd/issue/54163/635122> .
- Erdil, O. ve Kalkan, A. (2005). Kobilere sağlanan desteklerin kobilerin performanslarına etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7).
- Ertaş, F. ve Yetim, A. (2022). Covid-19 pandemisinde gıda ve içecek sektöründeki işletmelerin finansal performansının topsis yöntemiyle incelenmesi: bist örneği, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 53-74.
- Ertuğrul, İ. ve Karakaşoğlu, N. (2008). Banka şube performanslarının vikor yöntemi ile değerlendirilmesi, *Endüstri Mühendisliği Dergisi*, 20(1),19-28.
- Ertuğrul, İ. ve Özçil, A. (2014). Çok kriterli karar vermede topsis ve vikor yöntemleriyle klima seçimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 267- 282.

- Eş, A. ve Kocadağ, D. (2020). Entropi tabanlı maut ve vıkor yöntemleriyle tedarikçi seçimi: bir kamu kurumu örneği. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Armağan Sayısı), 265-280.
- Eşsiz, F. P. ve Durucan, A. (2021). Covid-19 salgınının seçilmiş sektörler üzerindeki etkileri: türkiye ekseninde bir değerlendirme. *International Journal of Public Finance*, 6(2), 193-210.
- Ghosh, S. ve Bhattacharya, M. (2022). Analyzing the impact of COVID-19 on the financial performance of the hospitality and tourism industries: an ensemble MCDM approach in the Indian context, *International Journal of Contemporary Hospitality Management*,(34)8, 3113-3142. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2021-1328>
- Giuffrida, A. (9 Mart 2021). Italy passes ‘terrible threshold’ of 100,000 coronavirus deaths. *The Guardian*. Erişim tarihi: 22.08.2023 <https://www.theguardian.com/world/2021/mar/09/italy-passes-terrible-threshold-of-100000-coronavirus-deaths>
- Goel, I., Sharma, S., ve Kashiramka, S. (2021). Effects of the covid-19 pandemic in india: an analysis of policy and technological interventions. *Health Policy and Technology*, 10(1), 151-164.
- Göktürk, İ. (2021). *Tarihsel süreçte önemli salgın hastalıklar ve covid-19’un sektörel açıdan ekonomik etkileri*. Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Gül, H. ve Çelebi F. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemisinde başlıca gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kriz yönetiminin değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 1703-1715.
- Gündes, E. H., Ülengin, F., Ülengin, B. ve Zeybek, Ö. (2023). covid-19 ve perakende sektöründe değişen alışveriş alışkanlıkları. *Endüstri Mühendisliği*, 34, 1-32. DOI:10.46465/industri Muhendisligi.1245019
- Güngör, B. (2020). Türkiye’de covid-19 pandemisi süresince alınan önlemlerin kriz yönetimi perspektifinden değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, 2(4), 818- 851.
- Güngör, H.Y. ve Çemberlitaş, İ. (2022). Ekonomik, *Siyasi Faktörler ve COVID-19’un Turizm Firmalarının Finansal Performanslarına Etkisi*, dicle üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, 122-143.
- Güran, M. ve Tosun, M. (2005). Türkiye ekonomisinin makro ekonomik performansı: 1951-2003 dönemi için parametrik olmayan bir ölçüm. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 89-115. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ausbf/issue/3217/44789>
- Güzel, Ö. S., ve Gedik, S. (2015). Turizm işletmeleri. O. Akova, İ. Kızıllırmak, H. Tanrıverdi (Yay. Haz.). Turizm İşletmeciliği Temel Kavramlar ve Uygulamalar İçinde (S.59-90). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Hacıfettaoğlu, Ö. (2018). *Finansal performans değerlendirmesinde bütünlük çok kriterli karar verme yaklaşımı: türk inşaat firmaları örneği*. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon.
- Haileamlak, A. (2021). The impact of covid-19 on health and health systems. *Ethiopian Journal Of Health Sciences*, 31(6), 1073–1074. Doi: <https://doi.org/10.4314/ejhs.v31i6.1>
- Hall, J., Chao, M., Chen, X., Liu, T. ve Yang, H. (2020). Psychological distress and state boredom during the covid-19 outbreak in china: the role of meaning in life and media use, *European Journal Of Psychotraumatology*, 11, 1-8. doi: 10.1080/20008198.2020.1769379
- International Labour Organization. (12.07.2020). COVID-19 and the world of work. Erişim tarihi: 03.06.2023 <https://www.ilo.org/global/topics/coronavirus/sectoral/lang--en/index.htm>
- Işık, S.(2020). Covid-19’un turizm sektöründe istihdama etkisi: italya, ispanya ve türkiye örnekleri. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 38-49.
- Ivanov, D. (2021). Exiting the covid-19 pandemic: after-shock risks and avoidance of disruption tails in supply chains. *Annals Of Operations Research*, 1-18. Doi: <https://doi.org/10.1007/s10479-021-04047-7>
- Insee. (2021, 11 Şubat). Manufacturing industry. Erişim tarihi: 03.06.2023 <https://www.insee.fr/en/metadonnees/definition/c1934>

- İstanbul Ticaret Odası(2020). *Sektörel Ayrımlı Salgın Yönetimi ve Çalışma Rehberi*. İstanbul, Türkiye: İstanbul Ticaret Odası Yayınları: 2020.
- Kahiloğulları, S. (2012). *Beş yıldızlı otel işletmelerinde finansal analiz tekniklerinin kullanımı: akdeniz bölgesi'nde bir araştırma*. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Kahraman, S. (2012). *Konaklama işletmelerinin yönetim muhasebesi ve finansal analiz kapsamında değerlendirilmesi*. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Karacaer, G. (2021). Cumhuriyet dönemi toplum sağlığı politikalarında bulaşıcı hastalıklar 1920-1940. *Sdü Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 53(8), 202-228.
- Karadeniz, E. ve Kahiloğulları, S. (2013). Beş yıldızlı otel işletmelerinde finansal oranların kullanımı: akdeniz bölgesi'nde bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 10 (3).
- Karadeniz, E., Beyaz, F. S., Ünlübulduk, S. N. ve Kayhan, E. (2020). Covid-19 salgınının turizm sektörüne etkilerinin ve uygulanan stratejilerin değerlendirilmesi: otel yöneticileri üzerinde bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3116-3136.
- Karadeniz, E., İskenderoğlu, Ö. ve Helvacı, İ. (2022). Covid-19 salgınının konaklama ve yiyecek-içecek işletmelerinin finansal performansında etkisinin ölçek temelinde analizi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 19(2). Doi: 10.24010/soid.1020298
- Karakaş, E. ve Fidancan, C. (2022). Covid 19 pandemisinin imalat sektöründe yer alan işletmelerin karlılığına etkisi. *Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 41-60. Doi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijafir/issue/70794/1133095>
- Karakurt, E. (2011). *İstanbul sanayi odası'nın ilk 500 büyük sanayi kuruluşunun veri zarflama ve analizi ile etkinlik ölçümü*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Karamahmutoğlu, M.K. (2022). Covid-19'un ulaştırma ve turizm işletmelerinin finansal performansına etkisi: borsa istanbul (bist)'da bir uygulama, *Muhasebe ve Denetime Bakış*, 65-88.
- Kaya, S. (2017). *Otellerde yönetim muhasebesi uygulamaları: maliyet-hacim-kâr analizi üzerine bir uygulama (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kaya, Y. (2022). Muhasebe ve finansal alanlarında seçme konular 2. S. Tulum ve T. Yılmaz. (Ed.). *Finansal Performans Ölçüm Yöntemleri İçinde (S.59-88)*. (1. Baskı). Efe Akademi Yayınları.
- Kesik, M. (2020). Selçuklular'da sağlık, sağlık kurumları ve tıp eğitimi. *Tarih Dergisi*(71), 115- 144. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.008> .
- Kılıç, M. (2021). Covid-19'un ulaştırma ve turizm işletmelerinin finansal performansına etkisi: borsa İstanbul (Bist)'da bir uygulama. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 21(65), 65-88.
- Kılıç, O. (2020). Tarihte küresel salgın hastalıklar ve toplum hayatına etkileri (Rapor No. 978-605-2249-46-8). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa istanbul'da covid-19 (koronavirüs) etkisi. *Joeep: Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66-77. Doi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/joeep/issue/53777/734904>
- Kıyıklı, S. (2006). *Batı anadolu'daki bazı illerde sık görülen salgın hastalıkların tanı ve tedavisine yönelik bilinçlendirme ve eğitim çalışmaları üzerine araştırma*. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Korkut, Y., Eker, M., Zeren, F. ve Altunışık, R. (2020). Covid-19 pandemisinin turizm üzerindeki etkileri: borsa istanbul turizm endeksi üzerine bir inceleme, *Gaziantep University Journal of Social Science*, 71(86).
- KPMG. (2021). KPMG Perspektifinden turizm sektörüne bakış. Erişim tarihi: 20.10.2023. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2021/07/turizm-sektorel-bakis-2021.pdf>

- KPMG. (2022). KPMG Perspektifinden turizm sektörüne bakış. Erişim tarihi: 20.10.2023. <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2022/10/kpmg-perspektifinden-turizm-sektorune-bakis.pdf>
- KPMG. Altın Perakende Covid-19 sınavında. 2020. Erişim Tarihi: 14.09.2023: <https://kpmg.com/tr/tr/home/gorusler/2020/04/perakende-covid-19-sinavinda.html>
- Kuğu, T. (2011). *Değere dayalı finansal performans ölçütlerinin sermaye yapısı ile ilişkilendirilmesi ve imkb'de bir uygulama. Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Manisa.*
- Kula, E. ve Başkan, B. (2022). Fiziksel mesafe ve toplumsal mesafe kavramları arasındaki ilişkinin covid-19 salgını bağlamında incelenmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10(31), 249-278. doi: <https://dergipark.org.tr/pub/avrasyad/issue/70325/1131629>
- Li, X.- Wang, K.- Liu, L.- Xin, J.- Yang, H.- Gao, C. (2011). Application of the entropy weight and topsis method in safety evaluation of coal mines, *Procedia Engineering*, 2085-2091.
- Marangoz, M. ve Özen, E. (2021). covid-19 pandemi sürecinin farklı alanlarda dijitalleşmeye etkileri: kavramsal bir değerlendirme. *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 1(1), 54-68.
- Nişancı, D. (2020). Salgın hastalıklar ve salgın hastalıklar özelinde sağlık hakkına Avrupa insan hakları mahkemesi'nin bakış açısı ile ulusal mevzuatın covid-19 özelinde değerlendirilmesi . *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 150, 85-122.
- Ocampo, L. ve Yamagishi, K. (2022), Multiple criteria sorting of tourist sites for perceived COVID-19 exposure: the use of VIKORSORT, *Kybernetes*, 51(11), 3121-3152. <https://doi.org/10.1108/K-02-2021-0153>
- Olson, D. L. (2004). Comparison of weights in topsis models. *Mathematical and Computer Modelling*, 40(7-8), 721-727.
- Onyeaka, H., Anumudu, K., Al, T., Egele, E., ve Mbaegbu, P. (2021). COVID-19 pandemic: a review of the global lockdown and its far-reaching effects. *Science Progress*, 104(2), 1-18. doi:10.1177/00368504211019854
- Ovalı, F. (2020). Yenidoğanlarda covid-19 enfeksiyonları. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(1), 24-35.
- Ömürbek, V. ve Kınay, B. (2013). Havayolu Taşımacılığı Sektöründe TOPSIS Yöntemiyle Finansal Performans Değerlendirmesi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.18, S.3, 343-363.
- Öner, D. (2021). *Salgın hastalıkların ekonomik etkileri: covid-19 örneği*. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Özaltın, G. (2020). Covid-19 salgını turizm sektörünü nasıl etkiler? turizm akademisyenleri perspektifinden bir değerlendirme. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (2), 207-224. Doi:<https://doi.org/10.24289/ijsser.760790>
- Özata, C. S. N., Özdemir, M. (2021). Covid-19 pandemisinin finansal etkilerinin belirlenmesi: türkiye havayolu sektörü üzerine bir uygulama, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 56(2), 657-681. Doi:10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.21.04.1547
- Özcan, M. (2021). COVID 19 Pandemisinin turizm ve ulaştırma işletmelerinin finansal performansına etkisi, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 3542-3567. DOI: 10.26466/opus.879224
- Özçalık, S. G. ve Eren, B. S. (2022). covid-19 (koronavirüs) pandemisinin turizm endeksleri üzerindeki etkisi: bir olay çalışması, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 136-150.
- Özdemir, O ve Akçakanat Ö. (2021). covid-19 pandemisinin turizm ve havayolu sektörlerine mali etkileri üzerine bir araştırma, *Mali Çözüm Dergisi*, 89-120.
- Özdemir, R. (2021). *Covid-19 pandemisi sürecinde özel bakım merkezi çalışanlarının covid-19 korkusu ve belirsizliğe tahammülsüzlük düzeylerinin çalışma yaşam kalitesine etkisi*. Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özkaya, H. (2016). Cumhuriyet döneminde bulaşıcı hastalıklarla mücadele, *Türk Aile Hekimleri Dergisi*. 20(2), 77-84.

- Öztürk, İ. (2006). Türkiye’de perakende sektörü, *Journal of Social Sciences*, 3(1). 69-81.
- Paça, M. ve Tekel, K., M. (2021). Finansal rasyolar ile finansal performans: bist ve turizm, *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5(1). 42-54.
- Pala, O. (2021). Bist turizm endeksinde yer alan firmaların cılos ve mairca tabanlı finansal performans analizi, *ASBİ Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, Cilt: 21, Sayı: 2/Yaz: 163-185.
- Parıldar, H. (2020). Tarihte bulaşıcı hastalık salgınları, *Tepecik Eğit. ve Araşt. Hast. Dergisi 2020*; 30(Ek sayı):19-26. doi: 10.5222/terh.2020.93764
- Pelit, İ. ve Irmak, E. (2022). Covid-19’un Türkiye’nin dış ticaretine etkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(1), 79-97. doi: <https://doi.org/10.20979/ueyd.1056703>
- Phan, T., Nguyen, V., Luong, C., Nguyen, V., Nguyen, T., Le, Q., ve Pham, D. (2020). Importation and human-to-human transmission of a novel coronavirus in vietnam. *New England Journal of Medicine*, 382(9), 872-874.
- Poyraz, Ö. (2010). *İmalat süreçlerinin kalitesinin, verimliliğinin artırılmasına yönelik sürekli iyileştirilmesi*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Ren, L.- Zhang, Y.- , Wang, Y.- Sun, Z. (2007). Comparative analysis of a novel m-topsis method and topsis, *Applied Mathematics Research Express*, 1-10.
- Retail sales spiked 3.8% in January as inflation soared. (2022, 16 Şubat). Erişim Tarihi: 14.09.2023 <https://www.washingtonpost.com/business/2022/02/16/gasoline-food-inflation/>
- Sağlık Bakanlığı. 14 Ocak 2022. Güncel dönemde Covid-19 ilişkili izolasyon ve karantina uygulamaları. Erişim tarihi: 21.02.2023. <https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/42333/0/covid-19gu nceldonemdecovid19iliskiliizolasyonvekarantinauygulamaları-2pdf.pdf>
- Sarıkoçuncu A. ve Tomalı, A. (2018). Cumhuriyetin ilk yıllarında denizli’de sağlık hizmetleri (1923-1938). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(37), 531-561.
- Satiani, B. ve Davis, A. (2020). The financial and employment effects of coronavirus disease 2019 on physicians in the united states. *Journal Of Vascular Surgery*, 72(6), 1856-1863.
- Shyjith, K., Ilangkumaran, M., Kumanan, S., (2008), Multi-criteria decision-making approach to evaluate optimum maintenance strategy in textile industry, *Journal of Quality in Maintenance Engineering*, 14(4), 375-386.
- Sırma, İ. (2005). *Finansal etkinliğe parametrik ve parametrik olmayan yaklaşımlar*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Silik, E. , Ilgaz, B. ve Dündar, Y.(2020). COVID-19 sonrası turist davranışlarının kuşak farklılıkları açısından çoklu uyum analizi mca ile değerlendirilmesi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 341-372. Doi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/66831/1045229> .
- Sözer, S. (2021). *Türkiye’deki salgın hastalıkların türk ekonomisine etkileri*. Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Şen, M. A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının türkiye’deki yemek firmalarında oluşturduğu etkinin belirlenmesi üzerine bir araştırma. *Afet ve Risk Dergisi*, 3(1), 89-100.
- Şenel, S. (2021). *Covid-19 salgını sürecinde yaygınlaşan uzaktan çalışma modelinin performansa etkisinde covid-19’a yakalanma korkusunun ara değişken rolü*. İstinye Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Şenel, S. A. (2007). Turizm sektöründe yatırım kararları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007 (1), 1-12.
- Şimşek, A. (2021). 18. ve 19. Yüzyılda osmanlıda aşı çalışmalarının serüveni: çiçek aşısı örneği. din-bilim dikotomisinde aşı uygulamaları: Aşı Karşıtlığında Dini ve Tarihi Kaygılar. Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. COVID-19 bilgi: Yeni Koronavirüs Hastalığı. Erişim Tarihi: 10.11.2022. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html>

- Tapırsız, L. ve Kıykaç, S. (2020). Mikroorganizmalar mavi gezegende bizden çok önce vardı: pandemiler tarihi. *Türk Kadın Sağlığı ve Neonatoloji Dergisi*, 2 (2), 53-69. Doi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/etlikzube/issue/54965/753715> .
- Taştan, H. ve Polatoğlu, Ç. (2020, Haziran). Kriz zamanlarında dönüşen sosyalleşme pratikleri ve üçüncü mekanlar; brno örneği. *International Conference On Covid-19 Studies*, Ankara.
- Tekin, İ. (2017). *Finansal analiz teknikleri ve finansal analiz üzerine bir uygulama*. Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman.
- Tekir, S. (2019). Erken cumhuriyet dönemi türkiye’de bulaşıcı hastalıklarla mücadele (1923-1930). *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65(5), 407-430. Doi: <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4095>
- Temür, A. (2022). Borsa istanbul turizm endeksi (xtrzm) firmalarının entropi temelli aras, copras ve topsis yöntemleri ile finansal performans analizi, *Verimlilik Dergisi*, 183-212.
- Temür, A. (2022). Turizm İşletmelerinin Covid-19 Öncesi ve Covid-19 Sürecindeki Finansal Performanslarının Entropi Temelli Edas, Topsis ve Waspas Yöntemleri ile Değerlendirilmesi. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 427-461
- Tokuş, Ö. (2018). Selçuklular döneminde bağdat’ta beşeri ve biyolojik afetler gök olayları ve garip olaylar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, 11(57), 158–170.
- TSKB (2020). Covid-19 salgınına karşı türkiye’nin direncini artırmak. Ekonomik Araştırmalar. Erişim tarihi: 10.09.2023. https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/TSKB_COVID-19_200420.pdf
- Tutar, M. (2022). *Covid-19 pandemisinin kamu hastaneleri finansal performansına etkisi: mersin toros devlet hastanesi örneği*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.
- Türkiye Ekonomi Kurumu. (2023). Türkiye ekonomisi 2022-2023 yılı değerlendirme raporu. Ankara.
- Türksoy, A. (2007). Konaklama işletmelerinde mali başarısızlığa yol açan etmenler. *Ege Akademik Bakış*, 7(1). 99-115.
- TÜİK (2023a). Turizm istatistikleri, iv.çeyrek: ekim-aralık ve yıllık, 2022. Erişim tarihi: 20.10.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-İstatistikleri-IV-Çeyrek:EkimAralıkveYıllık,202249606&dil=1#:~:text=Turizm%20geliri%202022%20yılında%20bir,milyon%20907%20bin%20dolar%20oldu>.
- TÜİK (2023b). Turizm istatistikleri, ii. çeyrek: nisan- haziran, 2023. Erişim tarihi: 10.10.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-II.-Ceyrek:NisanHaziran,202349603#:~:text=Ziyaretçi%20sayısı%20geçen%20yılın%20ayını,dışında%20ikamet%20eden%20vatandaşlar%20oluşturdu>
- TÜİK (2023c). Yıllık gayrisafi yurtiçi hasıla, 2022. Erişim tarihi: 20.10.2023, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yillik-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2022-49742>
- TÜRSAB (2022). Dünya turizmi 2021 yılı değerlendirmesi. Erişim tarihi: 20.10. 2023, <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/dunya-turizm-istatistik/unwto-2021-yilsonu-degerlendirmesi.pdf>
- TÜRSAB (Aralık 2020). Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirilmesi. Erişim Tarihi: 12.10.2022, <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/covid-19-raporlari/covid-19-suresince-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf>
- TÜRSAB (Mayıs 2020). Covid-19 Mayıs raporu. Erişim tarihi: 12.10.2022, <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/covid-19-raporlari/koronavirus-r-mayis-2020.pdf>
- TÜRSAB (Ocak 2023). İstatistik Aralık 2022 Raporu. Erişim Tarihi: 21.10.2023, <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/yillar-ziyaret/2022/tursab-istatistik-aralik-2022.pdf>
- TÜSİAD (2021). Perakendenin geleceği mevcut durum, beklentiler ve politika önerileri. Yayın No: TÜSİAD- 978-605-165-051-7.

- UNWTO (2023). Global and regional tourism performance. Erişim tarihi: 10.10.2023, <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance>
- UNWTO. (2023). International tourism highlights, the impact of covid-19 on tourism (2020-2022). Erişim tarihi: 20.10.2023. <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284424504>
- Varlık, N. (2018) Osmanlılarda veba salgınları, *Toplumsal Tarih*, 296: 30-36.
- Wen, J., Kozak, M., Yang, S. ve Fang L. (2020). Covid-19: potential effects on chinese citizens' lifestyle and travel, *Tourism Review*, 76, 74-87. doi: <https://doi.org/10.1108/TR-03-2020-0110>
- WHO (2023). Coronavirus (Covid-19) dashboaed. Erişim tarihi: 21.03.2023 <https://covid19.who.int>
- Wu, Z. ve McGoogan, M. (2020). Characteristics of and important lessons from the coronavirus disease 2019 (covıd-19) outbreak in china: summary of a report of 72 314 cases from the chinese center for disease control and prevention. *Jama*, 323(13), 1239-1242. doi:10.1001/jama.2020.2648 .
- Yağcıoğlu, N. (2019). *Tanzimat sonrası osmanlı'da salgın hastalıklara karşı alınan önlemler*. Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.
- Yaman, B. (2017). *Seçuklular zamanında hastalıkların tedavisi ve sağlık hizmetleri*. Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Giresun.
- Yavuztürk, M. (2018). *Stratejik finansal yönetim uygulamalarının hizmet işletmelerinin finansal performansına etkilerinin ölçülmesi: istanbul ili uygulaması*. İstanbul Gelişim Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yayar, R ve Baykara, H.V. (2012). TOPSIS yöntemi ile katılım bankalarının etkinliği ve verimliliği üzerine bir uygulama, *Business and Economics Research Journal*. 21-42.
- Yolun, M. (2012). *İspanyol gribinin dünya ve osmanlı devleti üzerindeki etkileri*. Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman.
- Yorulmaz, R. ve Kaptan, S. (2020). Kovid-19 ile Mücadele Sürecinde Maliye Politikalarının Rolü. *ULİSA 12,(1)*, 24-30. Doi: <https://aybu.edu.tr/GetFile?id=54ef160d-125e-4967-9aeb-2973158c8a33.pdf>
- Yoon, K. ve Hwang, CL (1985). Çok özellikli karar verme yöntemiyle üretim tesisi konum analizi: Bölüm I - tek tesis stratejisi. *Uluslararası Üretim Araştırmaları Dergisi* , 23 (2), 345-359.
- Yurdakul, M. ve İç, T. Y. (2003). Türk otomotiv firmalarının performans ölçümü ve analizine yönelik topsis yöntemini kullanan bir örnek çalışma, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt. 18, No:1,1-18
- Yusubov, F. (2015). *Turizm işletmelerinde finansal analiz ve performans değerlendirilmesi (Borsa İstanbul Üzerinde Araştırma)*. Sakarya Üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Yükçü, S. ve Atağan, G. (2010). TOPSIS yöntemine göre performans değerlendirme. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 0(45). 28-35.
- Yükçü, S. ve Atağan, G. (2010). TOPSIS Yöntemine Göre Performans Değerleme, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 28-35.
- Yüksek, G. ve Kalyoncu, M. (2021). Covid-19 küresel salgınının turizm sektörü üzerindeki etkileri, *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, 4(1), 85-101. DOI: 10.33083/joghat.2021.60
- Kitaplar:**
- Akdoğan, N. ve Tenker, N. (2001). *Finansal tablolar ve mali analiz teknikler* (7. baskı). Gazi Kitabevi.
- Akova, O., Kızılırmak İ. ve Tanrıverdi İ. (2015). *Turizm işletmeciliği temel kavramlar ve uygulamalar* (1.baskı). Detay Yayıncılık.
- Canbaş, S. ve Vural, G. (2016). *Finansal yönetim açıklamalı örnekler ve problemler* (3.baskı). Karahan Kitabevi.
- Ceylan, A. ve Korkmaz ,T. (2017). *İşletmelerde finansal yönetim* (15. baskı). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Çetiner, E. (2010). *İşletmelerde mali analiz* (1.baskı). Gazi Kitabevi.

- Dinçer, Z. M., Yozcu, S. ve Gedik, S. (2015). *Turizm işletmeleri*. O. Akova, İ. Kızılırmak, H. Tanrıverdi (Yay. Haz.). Turizmde Temel Kavramlar İçinde (S.1-26). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Gürsoy, C. (2012). *İşletmelerde finansal yönetim ilkeleri*.(2. Baskı). Beta Yayıncılık.
- Kahraman, N. ve Türkay, O. (2014). *Turizm ve çevre*.(4.Baskı): Detay Yayıncılık.
- Karapınar, A. ve Zaif, F. (2009). *Uluslararası finansal raporlama standartları ile uyumlu finansal analiz*. (6. baskı). Gazi Kitabevi.
- Kılıç, O. (2004). *Genel hatlarıyla dünyada ve osmanlı devleti'nde salgın hastalıklar*. (1.baskı). Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Met, Ö. (2013). *Turizm ve ağırlama işletmelerinde finansal analiz*. (1.baskı). Detay Yayıncılık.
- Okka, O. (2006). *İşletme finansmanı*. (6. baskı). Nobel Yayıncılık.
- Sökmen, A. (2011). *Yiyecek içecek hizmetleri yönetimi ve işletmeciliği*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Türksoy, A. (2007). *Yiyecek ve içecek işletmeleri yönetimi* (2. baskı). Turhan Kitabevi.